

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра слов'янської філології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ТРАГЕДІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

Рівень вищої освіти	магістр
Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	035.033 Філологія. Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – польська
Освітня програма	Філологія. Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – польська

КВР ФППм. 024014.01.07.00

Здобувачки 2 курсу групи ФППм-24-1 Дарії ЛЕНСЬКОЇ

Керівник – канд. пед. наук, доцент Інна ГОРЯЧОК

До захисту допускаю:
Завідувач кафедри
слов'янської філології

 Наталія ТОРЧИНСЬКА

25.10.25
Дата

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет
Кафедра
Рівень вищої освіти
Галузь знань
Спеціальність
Спеціалізація
Освітня програма

гуманітарно-педагогічний
слов'янської філології
магістр
03 Гуманітарні науки
035 Філологія
035.033 Слов'янські мови та літератури
Філологія. Слов'янські мови та літератури
(переклад включно), перша – польська

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри слов'янської філології

 Наталія ТОРЧИНСЬКА
15 жовтня 2024 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ Ленської Дарії Миколаївни

1. Тема роботи: «Трагедія особистості в умовах тоталітарної держави в польській літературі ХХ століття»

Керівник роботи – **Горячок Інна Владиславівна, кандидат педагогічних наук, доцент.**

Затверджено наказом ректора університету № 65 від 25 серпня 2025 року.

2. Термін подання студентом завершеної роботи – грудень 2025 року.

3. Вихідні дані до роботи.

Польська література ХХ століття у значній мірі відображає проблематику трагедії особистості в умовах тоталітарної держави. Твори авторів, таких як В. Гомбрович, З. Налковська та Г. Кралль, насичені соціально-політичними мотивами, психологічними конфліктами та моральними дилемами. У їхніх творах постає образ людини, що перебуває під постійним тиском репресивної системи, змушена пристосовуватися до зовнішніх обставин, втратити свободу та боротися за збереження людської гідності. Для польської прози цього періоду характерні глибокий психологізм, етична проблематика, багатовимірність внутрішніх конфліктів і акцент на моральному виборі особистості.

Визначення основних літературознавчих підходів до аналізу трагедії особистості, характеристика образів героїв і способів художнього відтворення психологічного та морального тиску тоталітарної системи у сучасній науковій літературі є недостатньо дослідженими, що зумовлює **актуальність** обраної теми кваліфікаційної роботи.

Вибір теми зумовлений необхідністю ґрунтовного осмислення механізмів психологічного та морального поневолення людини в тоталітарних умовах, а також аналізу художніх способів, за допомогою яких польські письменники ХХ століття відтворюють трагізм життя особистості. Дослідження дозволяє виявити універсальні гуманістичні цінності, що проявляються у творчості авторів, та окреслити соціально-етичні проблеми, актуальні для різних історичних періодів.

4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):

- охарактеризувати історичний і соціально-політичний контекст Польщі ХХ століття;
  - визначити специфіку зображення трагедії особистості у польській літературі періоду тоталітаризму;
  - проаналізувати психологічні та моральні конфлікти героїв у прозі В. Гомбровича, З. Налковської та Г. Кралль;
  - дослідити художні засоби, за допомогою яких письменники передають внутрішню кризу та моральні вибори персонажів;
  - з'ясувати гуманістичне та етичне наповнення текстів та їхнє значення для сучасного літературознавчого дискурсу.
5. Графічного матеріалу немає.
6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	ПРИЗВИЩЕ, ім'я та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання отримав
	немає		

7. Дата видачі завдання – 15 жовтня 2024 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

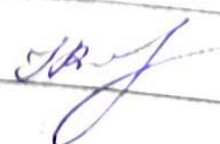
№ з/п	Назва розділу кваліфікаційної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми кваліфікаційної роботи	вересень 2024 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	вересень 2024 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	вересень-листопад 2024 року	
4	Написання першого розділу кваліфікаційної роботи	грудень 2024 – квітень 2025 року	
5	Апробування результатів дослідження шляхом здійснення публікації у збірниках наукових праць та участі у конференціях	січень-листопад 2025 року	
6	Написання другого розділу кваліфікаційної роботи	квітень-вересень 2025 року	
7	Написання третього розділу кваліфікаційної роботи	вересень-листопад 2025 року	
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи	листопад 2025 року	
9	Остаточне завершення кваліфікаційної роботи	грудень 2025 року	
10	Подача кваліфікаційної роботи на кафедру	грудень 2025 року	

Здобувач

Керівник кваліфікаційної роботи

Дарія ЛЕНСЬКА

Інна ГОРЯЧОК

Анотація

Тема роботи: «Трагедія особистості в умовах тоталітарної держави в польській літературі ХХ століття»

Автор – Дарія Ленська

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент Інна Горячок

Обсяг кваліфікаційної роботи: 74 сторінок основного тексту.

Робота містить: 80 джерел посилань (зокрема 2 – польською мовою)

Ключові слова: *тоталітаризм, трагедія особистості, моральний вибір, польська література ХХ століття, психологічна напруга, соціальний контроль, репресивна влада.*

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню трагедії особистості в умовах тоталітарної держави на прикладі польської літератури ХХ століття. Польські письменники, такі як Тадеуш Доленга-Мостович, Вітольд Гомбрович, Зофія Налковська та Ганна Кралль, через свої твори відображають складні взаємозв'язки між зовнішніми політичними обмеженнями та внутрішнім світом людини, показуючи, як тоталітаризм руйнує свободу, моральні принципи та психологічну стійкість особистості.

У роботі проаналізовано, як тоталітарна держава нівелює індивідуальність через пропаганду, цензуру, масовий контроль і репресії, перетворюючи людину на об'єкт маніпуляції й позбавляючи її здатності до самореалізації та критичного мислення. Особлива увага приділена механізмам системного контролю, моральним виборам і психологічній напрузі персонажів у романах та повістях польських авторів, що дає змогу глибше зрозуміти природу трагедії особистості в умовах тоталітаризму.

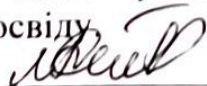
Об'єктом дослідження є польська література ХХ століття, предметом – трагедія особистості в умовах тоталітарної держави. Метою роботи є комплексний аналіз способів, за допомогою яких література демонструє моральну, психологічну та соціальну деградацію людини під тиском тоталітарного режиму.

Для досягнення мети роботи передбачено визначити поняття трагедії особистості як літературного феномену, дослідити концепцію тоталітаризму та механізми системного контролю, проаналізувати взаємодію тоталітаризму й літератури, розкрити образи та трагедію особистості в романах Т. Доленги-Мостовича, В. Гомбровича, З. Налковської та Г. Кралль, а також охарактеризувати моральні вибори й психологічну напругу персонажів як засіб художнього відтворення трагічного досвіду.

У процесі дослідження встановлено, що тоталітаризм у художніх текстах постає як система, здатна не лише фізично пригнічувати людину, а й глибоко деформувати її свідомість, призводячи до втрати ідентичності, моральної дезорієнтації та внутрішнього роздвоєння. Водночас у творах польських авторів простежуються мотиви опору, духовного самозбереження та прагнення до збереження людської гідності навіть за умов повної несвободи.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у порівняльному вивченні проблеми трагедії особистості в умовах тоталітаризму в інших національних літературах, а також у дослідженні сучасних художніх інтерпретацій теми тоталітарного досвіду.

Автор

підпис автора і дата подання роботи до захисту

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Теоретичні основи дослідження.....	7
1.1. Трагедія особистості як літературний феномен.....	7
1.2. Концепція тоталітаризму та механізми системного контролю в тоталітарній державі.....	19
1.3. Тоталітаризм і література: від взаємодії до викриття.....	26
2. Контекст творення роману «Кар'єра Никодима Дизми» Тадеуша Доленги-Мостовича.....	36
2.1. Роман «Кар'єра Никодима Дизми» як віддзеркалення епохи 20-30 років ХХ століття.....	36
2.2. Трагедія і фарс образу Никодима Дизми.....	43
2.3. Роль і місце жінки в тоталітарному суспільстві.....	47
3. Механізм нівелювання особистості в тоталітарній державі на прикладі польської прози ХХ ст.	53
3.1. Особистість у романі «Фердидурке» Витольда Гомбровича.....	53
3.2. Політичні в'язні у прозі Зофії Налковської.....	60
3.3. Трагедія особистості у романі Ганна Кралль «Дорога чекає червоного короля».....	66
Висновки.....	74
Перелік джерел посилання	77

ВСТУП

Тема трагедії особистості в умовах тоталітарної держави залишається актуальною в ХХІ столітті, оскільки тоталітарні режими все ще існують у світі. Творчість польських письменників ХХ століття дозволяє глибше зрозуміти вплив тоталітаризму на особистість. У творах Тадеуша Доленги-Мостовича, Витольда Гомбровича, Зофії Налковської, зображено суспільство, де тоталітарний режим повністю контролює всі аспекти життя людей. Люди позбавлені свободи думки, слова та дії, постійно перебувають під наглядом і повинні дотримуватися жорстких правил. В таких умовах особистість пригнічується і деформується: людина перетворюється на бездумну маріонетку, позбавлену здатності до творчості, самореалізації та критичного мислення.

Творчість польських авторів актуальна і сьогодні, оскільки вона малює картину суспільства, в якому тоталітаризм повністю контролює життя людей, використовуючи пропаганду, стеження та терор для придушення свободи думки і особистості. Ці твори також є попередженням про небезпечні наслідки тоталітаризму, адже такі режими можуть призвести до знищення свободи, справедливості та людської гідності. Крім того, їхня творчість є важливою в контексті сучасних процесів, таких як посилення державного контролю, поширення пропаганди й зростання екстремізму.

Творчість польських письменників ХХ століття слугує попередженням про те, що може статися, якщо ми не будемо пильними й не захистимо свободу та демократію. Вона закликає до протидії будь-яким спробам обмеження наших прав і свобод, особливо в умовах розвитку технологій, які можуть бути використані для стеження, таких як відеокамери, штучний інтелект та соціальні мережі. Окрім того, ми бачимо поширення дезінформації та пропаганди в Інтернеті, а також зростання популізму в різних країнах світу. За цих умов вивчення трагедії особистості в умовах тоталітарної держави в польській літературі ХХ століття набуває важливого

значення для розуміння сучасних загроз і мобілізації сил для боротьби з ними.

Актуальність дослідження полягає в тому, що проблема впливу тоталітарної держави на особистість залишається важливою для сучасного суспільства. Польська література ХХ століття відображає механізми знеособлення, репресій та ідеологічного тиску, що формують трагедію індивіда. Аналіз творів Т. Доленги-Мостовича, В. Гомбровича, З. Налковської та Г. Кралль дозволяє глибше зрозуміти природу тоталітаризму й актуалізує цінність свободи та людської гідності сьогодні, що й зумовлює актуальність теми кваліфікаційної роботи.

Метою дослідження є аналіз трагедії особистості в польській літературі ХХ століття.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити поняття «трагедія особистості як літературний феномен»;
- виявити концепцію тоталітаризму та механізми системного контролю в тоталітарній державі;
- проаналізувати тоталітаризм і літературу;
- дослідити роман Тадеуша Доленги-Мостовича «Кар'єра Никодима Дизми» як віддзеркалення епохи 20-30 років ХХ століття;
- проаналізувати механізм нівелювання особистості в тоталітарній державі на прикладі творчості В. Гомбровича, З. Налковської та Г. Кралль.

Об'єктом дослідження є польська література ХХ століття.

Предметом дослідження є трагедія особистості в польській літературі ХХ століття.

Методи дослідження. У роботі використано описовий метод, який дозволив систематизувати теоретичні засади щодо проблеми трагедії особистості в умовах тоталітарного суспільства. Психологічний метод слугував інструментом для дослідження внутрішніх станів та поведінкових моделей персонажів. Літературознавчий метод сприяв аналізу художніх

особливостей польської літератури ХХ століття. Крім того, застосовано елементи порівняльного та інтертекстуального аналізу, що дали змогу зіставити авторські концепції та простежити взаємозв'язки між текстами.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі трагедії особистості в умовах тоталітарної держави на основі теоретичних концепцій і конкретних прикладів з польської літератури ХХ століття. Виявлено, що трагедія особистості в умовах тоталітаризму є результатом взаємодії різних факторів, зокрема пропаганди, масового контролю, репресій, цензури та економічного тиску. Також підкреслено, що це питання залишається актуальним для сучасного світу, оскільки тоталітарні тенденції можуть проявлятися в різних політичних системах.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукового розуміння специфіки відображення тоталітаризму в польській літературі, уточненні ключових понять і підходів до аналізу художніх текстів цієї доби, а також у розширенні теоретичної бази подальших літературознавчих досліджень.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів у закладах вищої освіти під час викладання таких дисциплін, як «Практичний курс польської мови», «Сучасна польська мова» та «Польська література». Розроблені матеріали можуть стати в нагоді й у закладах загальної середньої освіти для вивчення польської мови та літератури рідного краю, а також у проведенні виховних заходів гуманітарного спрямування.

Апробація дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи заслуховувалися на наукових конференціях та викладено у статтях:

- XI Міжнародній науково-практичній конференції «Global trends in science and education» (Київ, 2025р.)
- 2-й Міжнародній науково-практичній конференції «Scientific Research: Emerging Theories and Practical Breakthroughs» (Единбург, Шотландія, 2025р.)

- «Психологічні моделі руйнування особистості у творах Тадеуша Доленги-Мостовича, Вітольда Гомбровича, Зофії Налковської та Ганни Кралль» (ТОВ «Всеосвіта», 2025р.)
- «Механізм нівелювання особистості в тоталітарній державі на прикладі польської прози ХХ ст.» («Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика», Хмельницький, 2025р.)
- «Літературне відображення кризи особистості в умовах тоталітарної держави (Польща, ХХ століття)» (ТОВ «Урок. ОСВІТА. UA», 2025р.)

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Трагедія особистості як літературний феномен

Поняття трагедії особистості є ключовим у літературознавстві, коли йдеться про зображення внутрішніх і зовнішніх конфліктів індивіда в умовах глибокої суспільної або моральної кризи. У широкому розумінні трагедія особистості — це художнє відтворення руйнівного зіткнення людини з обставинами, що перевищують її сили, з системами влади або з власною совістю, що веде до краху, страждання або смерті. Така трагедія постає не просто як сумний кінець, а як філософсько-етичне розгортання внутрішнього конфлікту героя, який здійснює моральний вибір, часто приречений на поразку. Як зазначає К. Белсі, така трагедія є вираженням внутрішньої напруги й морального конфлікту [37].

Витоки образу трагедійної особистості сягають античної драми, передусім грецької трагедії, де вперше були сформульовані основи трагічного конфлікту. Арістотель у своїй праці «Поетика» визначав трагедію як наслідування важливої, завершеної дії, що має певну довжину і здійснюється мовою, прикрашеною різними видами стилістичних зворотів у різних частинах твору, а її метою є виклик катарсису — очищення через страх і співчуття [33]. Трагічний герой, як правило, є благородним за походженням або моральною поставою, але чинить фатальну помилку (*hamartia*), яка запускає ланцюг незворотних подій, що завершуються катастрофою. Як зазначає П. Леві, цей герой не обов'язково поганий чи добрий — його трагедія полягає в зіткненні із моральною або божественною закономірністю, що виявляє крихкість людського існування [61-62].

С. Rollyson зазначає, що у модерній і сучасній літературі концепція трагедії значно трансформувалася. Втрата метафізичного абсолютизму, криза релігійних основ і поява новітніх форм тиранії — зокрема тоталітарних режимів ХХ століття — зумовили появу нового типу трагедійного героя [73].

У ХХ столітті особливої ваги набуває тема трагедії індивіда в умовах державного терору, репресій, нагляду, цензури та знецінення людського життя. Герой такої літератури часто не є класичним "високим" персонажем, як у Софокла чи Шекспіра, а звичайною особою — інтелігентом, письменником, солдатом, учителем — яка опиняється в зіткненні з нелюдською системою [49]. Саме це зіткнення і є ядром особистісної трагедії — боротьба з владою, втрата внутрішньої свободи, духовна деградація або навпаки — героїчне самопожертвування в ім'я збереження ідентичності.

О. Шевчук зазначає, що суттєвою рисою трагедії особистості в контексті ХХ століття є те, що вона відбувається на фоні деіндивідуалізованого простору — тоталітарна держава нівелює унікальність особи, перетворюючи її на елемент механізму [31-32]. У польській літературі ця тема постає надзвичайно гостро: у творах Чеслава Мілоша, Збігнева Герберта, Тадеуша Ружеви́ча, Густава Герлінга-Грудзінського ми бачимо, як особистість переживає кризу самоусвідомлення, моральну дилему між виживанням і гідністю, між покорою і свободою. Як зазначає В. Гроссман та Ч. Мілош, саме тут трагедія набуває екзистенційного виміру: боротьба ведеться не лише за фізичне виживання, а за сенс існування як такого [49; 66].

Характерними ознаками особистісної трагедії є: по-перше, внутрішній конфлікт між власними переконаннями й нав'язаними ззовні ідеологічними нормами; по-друге, моральний вибір, часто у безвихідній ситуації; по-третє, зіткнення з абстрактною або безособовою владою (державною, ідеологічною, політичною), що призводить до духовного зламу або, навпаки, до героїчного спротиву. Т. Снайдер підкреслює, що така трагедія має глибоку етичну напругу й викликає у читача не лише співчуття, а й інтелектуальне та емоційне осмислення обставин, у яких формується або руйнується особистість [77].

Таким чином, трагедія особистості як літературний феномен є потужним засобом відтворення не лише внутрішніх процесів людської душі,

а й критики суспільного ладу, що ігнорує гуманістичні цінності. Її розвиток — від античності до постмодерної доби — свідчить про незгасний інтерес літератури до теми людської гідності, відповідальності та внутрішньої свободи.

Умови, створювані тоталітарним режимом, є сприятливим ґрунтом для виникнення та розвитку трагедії особистості. Саме в такому політичному та культурному контексті постає драматична фігура індивіда, змушеного здійснювати моральний вибір у ситуації, де будь-яке рішення може бути фатальним. Тоталітаризм не просто обмежує свободу особистості — він прагне її повного стирання. У цьому контексті трагедія індивіда виникає як реакція на насильницьке знеособлення, на спробу системи підкорити собі не лише вчинки, а й думки, світогляд, ідентичність [2; 5; 7; 8; 9; 13; 16].

Тоталітарна держава характеризується абсолютним контролем над усіма аспектами суспільного й особистого життя: політичного, економічного, культурного, релігійного. Вона діє за логікою «все для держави, ніщо поза державою», як зазначає Х. Арендт [34], де людська індивідуальність — лише завада на шляху до «вищої» мети — єдності, ідеологічної чистоти, послуху. Таке суспільство не визнає легітимності інакшості, критичного мислення чи особистого сумління. Цінність індивіда зводиться до його функціональної корисності для системи. Звідси — системна дегуманізація: людина розглядається не як носій прав і гідності, а як «одиниця», «елемент», «гвинтик» [6; 12; 15; 18-21; 49; 77].

Особистість у тоталітарному суспільстві постійно перебуває в атмосфері страху, невизначеності та подвійного тиску. З одного боку — зовнішній контроль і репресивний апарат (таємна поліція, цензура, примусова ідеологічна освіта), з іншого — внутрішній розлад, оскільки особа змушена пристосовуватися, видавати назовні одне, тоді як у душі відчувати інше. Ч. Мілош зазначає, що у цьому полягає основа трагедії: індивід, що прагне зберегти моральну цілісність, вступає в непримиренний конфлікт із зовнішньою реальністю [66]. Він стикається з необхідністю або зрадити себе,

або зазнати переслідування, ізоляції, смерті. Тоталітаризм, таким чином, змушує людину вибирати між виживанням і гідністю, що є класичною трагічною дилемою.

Особливо небезпечним є вплив тоталітарної ідеології на самосвідомість особистості. Чеслав Мілош у своїй праці *«Поневолений розум»* зазначає, що ідеологія діє не через фізичний примус, а через психологічне поневолення — формування «шизофренічного» світогляду, за якого індивід втрачає здатність до критичної рефлексії й водночас живе в постійному внутрішньому конфлікті [66]. Це ще один аспект трагедії — навіть якщо фізичне тіло лишається недоторканим, руйнується духовна автономія.

У літературному контексті тоталітаризм виступає не лише як тло, а як активний чинник, що моделює трагічні ситуації. Письменники, які зазнали впливу тоталітарних режимів, змальовують систематичне насильство над внутрішнім світом особистості: заборону на вільне мислення, на мистецьке самовираження, на прояв емоцій, які не відповідають «офіційній лінії». Як зазначає Г. Герлінг-Грудзінський, у його романі *«Інший світ»* табірна дійсність представлена як простір тотального зла, що руйнує людину не лише фізично, а й морально [50]. Трагедія особистості тут не в самому ув'язненні, а в неможливості залишатися собою: думати, вірити, кохати, сумніватися.

Окремо варто зазначити, що тоталітаризм не просто створює зовнішній тиск — він проникає в саму структуру суб'єкта, нав'язуючи йому внутрішню автоцензуру. Людина, що живе в такій системі, починає відчувати страх навіть перед власними думками. М. Конрад підкреслює, що «терор стає ефективним тоді, коли більше не потрібно терору — страх сам керує індивідом» [59, с. 55]. І саме це є трагедією у найглибшому значенні: коли навіть свобода думки стає неможливою.

Отже, тоталітаризм як політична й соціокультурна система системно і цілеспрямовано формує середовище, що знецінює індивідуальність. Він прагне знищити особистість не стільки фізично, скільки морально, психологічно, екзистенційно. У цьому контексті трагедія особистості постає

як акт спротиву або, навпаки, як наслідок неспроможності цьому спротиву. Літературний дискурс ХХ століття, зокрема в Польщі, яскраво демонструє, як тоталітаризм трансформує класичну трагедію — з конфлікту людини з долею чи богами — у конфлікт із політичною ідеологією, що узурпує не лише державу, а й душу людини [11; 17; 23-25; 26-28; 39-43].

Однією з головних ознак тоталітарного режиму є всепроникна система репресій — не лише як засіб політичного тиску, а як фундаментальний механізм управління суспільством і формування свідомості. Репресивний апарат тоталітарної держави — поліція, суди, в'язниці, табори, слідчі органи, цензура — стає не просто інструментом покарання, а засобом контролю над людською душею, способом зламати внутрішню моральну опору особистості, її автономність і здатність до критичного мислення.

Репресії в тоталітарному суспільстві мають не лише фізичний, а й глибокий психологічний ефект. Вони працюють на рівні травматичного досвіду, який призводить до формування стану постійної тривоги, пригніченості, внутрішнього паралічу. Як зазначає Х. Арндт, терор у тоталітарній системі — це не виняток, а норма, він не просто карає, а формує новий тип людини — людину, яка відмовляється від відповідальності за власне життя [34]. Постійна присутність загрози арешту, доносу, катування чи зникнення без сліду руйнує унікальну структуру особистості, її здатність чинити моральний опір або приймати автономні рішення.

Психологічний вимір таких умов добре описаний у дослідженнях про вплив авторитарних режимів на особистість. Як зазначає Т. Снайдер, згідно з концепцією «вивченого безсилля», індивід, який постійно стикається з покаранням, незалежно від власних дій, втрачає здатність до мотивації, ініціативи, морального вибору — він вчиться «не діяти», бо вважає будь-яке втручання безнадійним [78].

Тоталітарна система саме таку поведінку й культивує — вона карає не лише за вчинки, а й за думки, приналежність до певної групи, родинні зв'язки, минуле. Це позбавляє людину почуття контролю над власним

життям, перетворюючи її на пасивного учасника або ж — у найгіршому випадку — на колаборанта з системою.

На рівні моральної свідомості репресивна держава породжує ситуацію, коли традиційні уявлення про добро і зло, обов'язок і гідність, співчуття і провину стають знеціненими або підмінюються ідеологічною догмою. Людина змушена вибирати між співучастю у злочинній системі й небезпекою бути знищеною. Унаслідок цього виникає глибокий внутрішній розкол, який призводить до морального паралічу або відчуття провини — навіть у тих, хто намагався зберегти внутрішню чистоту. Як зазначає Л. Коваковський, репресивні режими сприяють «деградації моралі через психологічну дезорієнтацію», оскільки людина втрачає здатність розрізняти правду і брехню, добро і зло, реальність і симулякр [58].

Варто також звернути увагу на літературні свідчення — мемуари, есеї, художню прозу — які демонструють, як репресивний апарат перетворює людину на об'єкт. У романі «Інший світ» Г. Герлінг-Грудзінського ми бачимо, як в'язень системи змушений не лише боротися за фізичне виживання, а й за збереження моральної суб'єктності. Одним з головних викликів стає не смерть, а втрата людської подоби в умовах зла, що нормалізується, як зазначає Г. Герлінг-Грудзінський [50].

Цей аспект також добре проявляється в аналізі польської літератури доби після Другої світової війни. У творах Т. Боровського, наприклад, центральною стає постать людини, яка, опинившись в умовах концтабору, змушена морально капітулювати, ставши свідком і співучасником зла. У новелі «У нас, в Аушвіці...» Т. Боровський описує, як система насильства не залишає простору для героїзму, підштовхує до зради, збайдужіння, внутрішнього омертвіння [38]. Це — не просто репресія, це трансформація людини в «механізм», в «істоту без вибору», що й становить сутність трагедії особистості.

Репресивний апарат тоталітарної держави, таким чином, діє не лише як каральний інструмент, а як засіб переформатування особистості відповідно

до ідеологічних установок. Він підмінює поняття справедливості поняттям лояльності, змушує людину зраджувати себе, викривлює моральні орієнтири. У результаті особа постає перед екзистенційним викликом — зберегти людське в умовах, які навмисно його руйнують. Саме це є основою трагедії особистості у тоталітарному контексті.

Література, що постала в умовах тоталітаризму або осмислює його наслідки, глибоко інтерналізує мотиви страху, зради, втрати ідентичності — як ключові складові трагедії особистості. Ці мотиви не є лише сюжетними елементами, вони є структуроутворюючими для літературної моделі суб'єкта в тоталітарному світі [1; 29; 30; 35-36; 43-48].

Страх — головний емоційний ресурс, на якому тримається тоталітарний устрій. Він присутній не тільки в поведінці персонажів, а й у самій структурі нарації, в атмосфері тексту. З. Бауман зазначає, що у тоталітарному суспільстві страх є «не аномалією, а нормою», яка перетворює кожен особу на потенційного донощика, жертву або мовчазного свідка [36]. У польській літературі це особливо помітно у творах Г. Герлінг-Грудзінського — наприклад, у повісті *«Інший світ»*, де страх пронизує всі аспекти буття: «У таборі не було жодного безневинного страху — усе було отруєне» [50].

Зрада — ще один ключовий мотив, що постає як наслідок тотального контролю над свідомістю та комунікацією. Тоталітаризм руйнує довіру як міжособистісну, так і внутрішню — особа починає зраджувати власні переконання задля виживання. У новелі Т. Боровського *«Прощайте, пане Чарлі!»* показано, як герой, колишній ідеаліст, змушений відступити від себе, щоб інтегруватися в концтабірну ієрархію. Він «зраджує» — але не окрему людину, а самого себе, і це виявляється не менш болючим [38].

Ще глибше трагедія постає у мотиві втрати ідентичності, який є результатом цілеспрямованого руйнування індивідуального «я». Ідентичність стирається через уніфікацію, примусову ідеологізацію, психологічну травму. Людина в умовах тоталітаризму часто позбавлена імені, біографії,

унікальності. Вона стає «номером», «функцією», частиною статистики [42; 52-57; 63-65].

У польській літературі ХХ століття, особливо в прозі воєнного та повоєнного періоду, ці мотиви трансформуються у своєрідну філософію виживання. У творчості М. Гловінського спостерігаємо інтелектуальний спротив спробі «стерти» пам'ять, стерти голос індивіда. Його твори містять метатекстуальні роздуми про роль мови, пам'яті, культури в захисті ідентичності — навіть в умовах, де будь-яка ідентичність заборонена або карається смертю [46].

Окрім того, мотиви страху і втрати суб'єктності часто супроводжуються мотивом мовчання, що стає формою як примусового пригнічення, так і добровільної втечі від неможливості говорити правду. Іронічним образом цього мовчання може бути персонаж, який нібито говорить, але в його словах немає сенсу — це теж наслідок ідеологічної деформації. Такі елементи бачимо, зокрема, в сатиричному романі Я. Гловацького «Антигона в Нью-Йорку», де персонажі, вирвані з контексту реальності, балансують між абсурдом і трагізмом [47].

Усі ці мотиви — страху, зради, втрати ідентичності — не лише ілюструють індивідуальні трагедії, а й формують тематичне ядро літератури, що протистоїть тоталітаризму. Вони стають літературною мовою спротиву, способом збереження людської суб'єктності через текст, коли вона знищена в реальності [60; 67-72; 79-80].

У літературі, що досліджує трагедію особистості, особливо в контексті тоталітаризму, надзвичайно важливою стає форма викладу, адже саме вона дозволяє розкрити внутрішній стан героя. Серед провідних художніх засобів, які найчастіше використовуються для цього, слід виокремити внутрішній монолог, форму сповіді та щоденниковий запис. Ці інструменти не лише поглиблюють психологічний портрет персонажа, а й створюють простір для правди — тієї, яку в тоталітарному суспільстві заборонено озвучувати публічно.

Внутрішній монолог є однією з основних форм вираження глибокого емоційного та морального конфлікту героя. У польській прозі ХХ століття він використовується як засіб інтерналізованої боротьби, коли персонаж змушений приховувати свої почуття й думки через страх покарання. У оповіданнях Тадеуша Боровського внутрішній монолог розкриває, як жертва стає співучасником, а потім — цинічним спостерігачем, неспроможним співпереживати. У творі «У нас, в Аушвіці...» бачимо, як герой міркує про моральність у межах аморальної системи, не маючи змоги ні говорити, ні діяти відкрито; про це пише Т. Боровський [38].

Форма сповіді у тоталітарному контексті набуває особливої ваги. Це спроба «очищення», збереження особистісної цілісності шляхом вербалізації болю, страху, втрат. Вона дозволяє не лише передати події, а й осмислити пережите через призму індивідуального досвіду. Наприклад, у романі Густава Герлінга-Грудзінського «Інший світ» автор викладає свої переживання з позиції що вижив, однак травмованого, і його розповідь стає актом протесту проти стирання правди [50].

Щоденникова форма, як бачимо, у творах польських емігрантів чи письменників-дисидентів, створює ефект документального реалізму, де трагедія особистості показана через послідовне занурення в буденність під тиском репресій. Щоденник — це простір, де можливе «я», простір, вільний від нагляду. У прозі Марека Гловінського з'являється саме такий щоденниковий фрагментований стиль, що дозволяє передати розпад свідомості, дезорієнтацію, втрату часових меж — усе те, що переживає особистість під тиском системи [46].

Ці засоби не є просто технічними прийомами — вони виконують етичну функцію, адже унеможливають «знеособлення» героя. У тоталітарному суспільстві, де людина має бути лише частиною колективу, використання внутрішнього монологу чи сповіді повертає їй право на індивідуальність, на особисту правду, якою б болісною вона не була. Як слушно зазначає О. Шевчук, літературна сповідь у тоталітарному контексті

стає способом відновлення приватного голосу, що протистоїть диктатурі мовчання [31].

Отже, через внутрішній монолог, сповідь і щоденник польська література тоталітарного періоду не лише відображає трагедію особистості, але й підтримує її внутрішню суб'єктність, попри спроби держави цю суб'єктність зруйнувати.

У межах художнього зображення трагедії особистості в тоталітарному контексті виняткову роль відіграють такі стилістичні засоби, як символізм, алегорія та гротеск. Вони дозволяють авторам опосередковано, але глибоко, передати травматичний досвід особистості, що опинилася в конфлікті із системою, яка знецінює індивіда.

Символізм як художній метод є особливо важливим для репрезентації прихованої сутності конфлікту — боротьби індивідуального духу зі знеособленою владою. Символ дозволяє обійти цензуру і водночас поглибити філософський вимір твору. У польській традиції символічне зображення тоталітаризму, зокрема образи темряви, вогню, стіни, отримує осмислення у працях Чеслава Мілоша, який наголошує на втраті людяності в умовах несвободи [66].

Алегорія як розгорнута метафора створює образи, що уособлюють ширші ідеї — страх, безсилля, спротив. Одним із ключових прикладів у польській літературі є роман Вітольда Гомбровича «Фердидурке», де тоталітарне суспільство постає як абсурдна система формування нав'язаної ідентичності, що позбавляє людину внутрішньої свободи [3; 48].

Гротеск — надзвичайно ефективний спосіб передати спотвореність реальності, у якій людська істота деградує під тиском репресивної системи. Використання гротеску для критики суспільних механізмів яскраво представлено у творах Тадеуша Боровського, де деформація світу та героя стає метафорою морального краху людини, що опинилася в умовах насилля [39].

Гротеск і символізм часто працюють у поєднанні, як у фрагментарних психологічних описах Марека Гловінського, що поєднують документальність, тілесність і абстракцію, посилюючи ефект одночасної відрази й прозріння [46].

Ці засоби не лише допомагають художньо втілити трагізм особистості в тоталітарному суспільстві, а й самі стають способами виживання мистецтва, яке намагається зберегти правду і гідність у середовищі репресій. Через символ, алегорію й гротеск автори звертаються до читача, здатного «розшифрувати» приховані сенси — і цим продовжують діалог із трагедійним героєм, збереженим у слові.

Одним із центральних художніх засобів зображення трагедії особистості в літературі тоталітарної епохи є персонаж, який утілює моральні дилеми, що постають перед людиною в умовах історичної катастрофи. У такому контексті персонаж перестає бути лише нарративною одиницею — він трансформується в етичний центр тексту, де розгортається драма вибору: між зрадою і гідністю, між виживанням і смертю, між правдою і мовчанням. Як підкреслює Л. Колаковський, тоталітарні режими створюють ситуації, у яких традиційні моральні орієнтири перестають діяти, а людина постає перед вибором, що завжди має трагічний вимір [58].

У польській літературі ХХ століття ця модель персонажа особливо актуальна через досвід окупації, Голокосту, сталінських репресій і повоєнної ідеологічної кризи. Персонажі таких текстів часто не мають можливості здійснити «правильний» вибір, оскільки сама структура реальності стає морально зруйнованою — світ більше не має стабільної етики, і тому герой втрачає орієнтири. У цьому полягає трагедія: не в тому, що герой програє, а в тому, що перемогти гідно в таких умовах уже неможливо. Як зазначає А. Фігель, тоталітарний досвід призвів до появи «людини пограниччя», для якої моральна невизначеність стала нормою існування [34; 74-76].

Одним із класичних прикладів такого підходу є творчість Тадеуша Боровського. У збірці «У нас, у Аушвіці...» табірний в'язень зображений не

як традиційний мученик, а як учасник системи, що змушений пристосовуватися до її нелюдських правил, одночасно усвідомлюючи власну моральну деградацію. Тут персонаж існує всередині тоталітарного механізму, а не в опозиції до нього, що робить конфлікт особливо трагічним і безвихідним. Як підкреслює М. Стеценко, Боровський демонструє «анатомію морального падіння», яке стає природним наслідком табірної реальності [29].

У прозі Густава Герлінга-Грудзінського, передусім у «Іншому світі», персонаж постає на межі між вірою в людину та втраті гуманістичних орієнтирів. Важливою рисою героя стає його здатність поставити етичне питання: чи має сенс добро в умовах системного терору? Саме ця здатність до рефлексії й внутрішнього опору визначає трагедію його існування. Як зазначає Я. Білевич, Герлінг-Грудзінський створює модель героя, для якого моральний вибір стає єдиною формою свободи, хоч і мінімально можливою [50].

Окремим аспектом трагедії особистості є моральний вибір як жест спротиву — навіть якщо він приречений. У драматургії Славомира Мрожека, зокрема у п'єсі «Поліцейські», персонажі занурені в абсурд, що оголює справжню сутність тоталітарної влади. У такому контексті будь-який моральний вибір набуває символічного значення. Як відзначає В. Климчук, у Мрожека абсурд стає способом показати трагічну неможливість раціонального вибору, але водночас і наголошує цінність людської гідності, яка зберігається всупереч абсурдові [12].

Такий персонаж — трагічний у найглибшому сенсі, бо бореться не за перемогу, а за людяність у нелюдських умовах. Його моральна драма не є лише особистою: через нього автор проговорює досвід покоління, епохи, нації. Саме тому в польській літературі ХХ століття трагедія особистості набуває універсального філософського виміру.

Поняття трагедії особистості в літературознавстві охоплює глибоку внутрішню драму індивіда, що опиняється у безкомпромісному конфлікті між власною совістю, цінностями й зовнішніми обставинами, які ставлять під

загрозу його ідентичність або моральний вибір. Початки цього явища сягають античних трагедій, але в модерній та постмодерній літературі воно трансформується, набуваючи рис екзистенційної кризи, втрати сенсу, моральної дезорієнтації. Як наголошує З. Бауман, людина модерного світу постійно перебуває в ситуації «незавершеної ідентичності», що робить її особливо вразливою до трагедій вибору [36].

Особливого змісту трагедія особистості набуває в умовах тоталітарних суспільств, де система свідомо нівелює індивідуальність і свободу. Людина перетворюється на елемент репресивної машини, а вибір — між зрадою і лояльністю, виживанням і спротивом — часто не має морально бездоганного варіанту. Саме такий стан граничної напруги породжує літературні образи зруйнованої або героїчно збереженої людської гідності.

Художні засоби зображення трагедії особистості є глибоко психологізованими: внутрішній монолог, щоденникові записи, сповідальні інтонації, символи, алегорії, гротеск — усе це допомагає передати складний стан героїв, які одночасно є жертвами, свідками й моральними суддями своєї епохи. Персонаж у таких творах постає не лише відображенням історичного часу, а й носієм універсальної драми вибору та відповідальності.

Таким чином, трагедія особистості постає не лише як естетичний або наративний елемент твору, а як глибока філософсько-етична категорія, що дозволяє осмислити фундаментальні питання існування людини у межах історичних і моральних ситуаціях.

1.2. Концепція тоталітаризму та механізми системного контролю в тоталітарній державі

Проблематика тоталітаризму є однією з ключових у сучасних гуманітарних науках, зокрема в політології, соціології та літературознавстві. Розуміння сутності тоталітаризму та його особливостей є необхідним для дослідження впливу цього політичного режиму на життя особистості, її

внутрішній світ, моральні цінності та поведінкові моделі. Особливо це актуально при аналізі творчості письменників, що жили в умовах тоталітарних режимів або висвітлювали у своїх творах теми насильства, пригнічення, втрати свободи та ідентичності.

Визначення та концептуалізація тоталітаризму дозволяють розкрити глибинні механізми, завдяки яким цей режим підтримує свій контроль і домінування над суспільством. Тоталітаризм є не просто політичним устроєм із жорстким авторитарним керівництвом, а складною системою, що проникає у всі сфери соціального та особистісного життя. Його особливістю є ідеологічна монополія, використання репресивного апарату та маніпуляції масовою свідомістю, що створює унікальні умови для формування трагедії особистості [24].

Для повного розуміння феномену тоталітаризму важливо звернутися до історії виникнення цього поняття, його еволюції в політичній науці, а також відмінностей від інших форм влади, таких як авторитаризм чи диктатура. Аналіз ключових ознак тоталітарного режиму ідейно готує ґрунт для подальшого вивчення механізмів системного контролю, що реалізуються через різноманітні інституції й структури влади. Визначення основних характеристик тоталітаризму також сприяє кращому розумінню природи трагедії особистості, що виникає в умовах абсолютного пригнічення індивідуальності [41].

Тоталітаризм — це особлива форма політичного режиму, яка характеризується абсолютним контролем держави над усіма аспектами життя суспільства та особистості. С. Friedrich та Z. Brzezinski зазначають, що основними ознаками тоталітарного режиму є монополія влади однієї партії чи лідера, тотальний контроль над інформацією, відсутність політичної опозиції, жорстокі репресії та ідеологічний контроль, що визначає всі сфери життя [42, с. 65]. Х. Арендт додає, що такий режим прагне домінувати не лише над політикою, а й над думками, почуттями та приватним життям громадян [34, с. 50].

Історично поняття «тоталітаризм» виникло в середині ХХ століття у відповідь на досвід радянського режиму Сталіна, а також фашистських і нацистських режимів. R. Gellately підкреслює, що це поняття було розроблене для аналізу нової форми державної влади, яка радикально відрізнялася від традиційних авторитарних режимів [45, с. 210]. I. Kershaw зазначає, що тоталітаризм виходить за межі простої диктатури, адже прагне до цілковитої мобілізації суспільства та максимального втручання у життя кожного громадянина [56, с. 102].

На відміну від авторитаризму, який допускає певний рівень індивідуальної автономії й політичної пасивності населення, R. Dahl наголошує, що тоталітаризм активно втручається у всі сфери життя і прагне до повної ідеологічної уніфікації [40, с. 112]. Авторитарні режими концентрують владу, але не мають системної ідеології, яка б диктувала повсякденні практики, тоді як тоталітаризм завжди ґрунтується на потужній, жорстко структурованій ідеології [63, с. 145].

Ідеологія в тоталітарних державах є не просто набором ідей, а фундаментом для легітимації влади та інструментом контролю. F. Furet зазначає, що ідеологія формує уявлення про «правильне» мислення і поведінку, а будь-який відступ від норм карається [44, с. 120]. Вона використовується для виправдання репресій і мобілізації населення на підтримку режиму. С. Bauman додає, що ідеологічний контроль охоплює не лише політику, а й культуру, освіту, релігію, стираючи межі між приватним і публічним [36, с. 88].

Поняття «масове суспільство» є важливою частиною тоталітаризму, оскільки саме масова соціальна структура сприяє поширенню контролю та маніпуляцій. Н. Arendt наголошує, що у такому суспільстві індивідуальність поступається місцем масовій психіці, а люди стають легкою мішенню для пропаганди та маніпуляцій [34, с. 95]. Тоталітаризм експлуатує масову ізоляцію індивідів, їхню безпорадність і страх, роблячи суспільство вразливим до авторитарних форм правління.

Таким чином, тоталітаризм об'єднує жорстокий політичний контроль, тотальний ідеологічний вплив і маніпуляцію масовою свідомістю, що призводить до повної деформації особистості та суспільства загалом [42, с. 65; 34, с. 50].

Однією з головних ознак тоталітарного режиму є розвинена система системного контролю, яка охоплює всі сфери життя і спрямована на придушення будь-яких проявів інакомислення або опору. С. Friedrich та Z. Brzezinski відзначають, що така система складається з двох основних компонентів: репресивного апарату та ідеологічного контролю, які тісно взаємодіють і доповнюють один одного, утворюючи ефективний механізм підкорення суспільства [42, с. 72].

Репресивний апарат тоталітарної держави включає численні органи влади, що підтримують режим через насильство, залякування та контроль: поліцію, спецслужби, військові структури, систему концтаборів, а також судову систему, яка легітимізує репресії [42, с. 70]. Особливо значущу роль відіграють спецслужби, що здійснюють повсюдний нагляд за громадянами, впроваджуючи принцип «тотального контролю» та створюючи «суспільство донощиків» [54, с. 312]. Концтабори стають не лише місцем ізоляції противників режиму, а й символом жорстокого знеособлення людини [61, с. 50].

Паралельно існує потужний ідеологічний контроль, який забезпечує формування необхідної «правильної» свідомості громадян. J. Ellul зазначає, що пропаганда через масові медіа, радіо, кіно, літературу та публічні виступи поширює офіційну ідеологію та викривлює інформацію [41, с. 78]. Цензура унеможлиблює поширення альтернативних поглядів або критики влади [5, с. 145]. Особлива увага приділяється контролю над освітою і культурою, що формує колективну ідентичність, підпорядковану ідеології [64, с. 102]. Це включає переписування історії, нав'язування культурних норм і табу та викорінення релігійних проявів, які суперечать офіційній доктрині [44, с. 130].

Таким чином, механізми системного контролю ґрунтуються на синергії насильства та ідеологічної маніпуляції, що призводить до тотального підпорядкування особистості інтересам режиму. Ці умови формують середовище, в якому трагічний герой літератури виступає як жертва, що бореться за збереження власної ідентичності та моральної гідності [26, с. 150; 38, с. 25].

Окрім репресивного апарату та ідеологічного контролю, важливим елементом системного контролю в тоталітарних державах є механізми масових мобілізацій, створення партійних структур та різноманітних молодіжних рухів. І. Курило зазначає, що ці інституції не лише слугують інструментом впливу і контролю, а й забезпечують мобілізацію населення на підтримку режиму, створюючи ілюзію колективної згуртованості та активної участі у «великій справі» [15, с. 82]. О. Шевчук підкреслює, що партійні структури тоталітарних режимів проникають у всі сфери життя людини, від роботи до особистого простору, формуючи політично орієнтовану масу громадян у межах жорстко контрольованих рамок [32, с. 35].

Особливої уваги заслуговують молодіжні організації, які тоталітарні режими використовували для виховання лояльності та підготовки майбутніх поколінь до служіння державі. І. Kershaw зазначає, що ці рухи створювали «ідеальні» середовища для формування громадян з «правильними» світоглядними установками, де індивідуальна ініціатива підпорядковувалася колективній меті, а критичне мислення придушувалося [56, с. 312]. Через такі структури влада здобувала змогу не лише контролювати соціальні настрої, а й активно формувати суспільну думку, витісняючи альтернативні культурні та ідеологічні цінності [56, с. 315].

Одним із найефективніших інструментів тотального контролю виступає система соціального контролю, що ґрунтується на страху та постійному стеженні за особистістю. М. Foucault зазначає, що у тоталітарних державах існує розгалужена мережа інформаторів, або донощиків, які повідомляють владі про «нелояльну» поведінку сусідів, колег або членів

родини [43, с. 120]. Н. Arendt додає, що ця система доносів створює атмосферу недовіри, розколює соціальні зв'язки та стимулює самоцензуру, коли люди уникають відкритого висловлення думок, щоб не викликати підозри у держави [34, с. 150]. У таких умовах особистість перебуває під постійним тиском і страхом, що призводить до внутрішньої ізоляції, втрати автентичності та почуття безпорадності [34, с. 152].

Самоцензура, як результат соціального контролю, стає не менш потужним механізмом, ніж зовнішній примус. J. Janis і S. Milgram відзначають, що люди навчаються обмежувати власну свободу слова і поведінки, щоб вижити в умовах тотального нагляду [66, с. 78; 67, с. 112]. Самоцензура руйнує суспільний дискурс, унеможлиблює критику влади й сприяє конформізму [66, с. 82].

Отже, масові мобілізації через партійні структури та молодіжні організації, а також система соціального контролю, яка базується на страху, доносах і самоцензурі, становлять ключові механізми підтримки тоталітарної влади. Вони допомагають підкорити особистість і унеможливити будь-яку форму спротиву чи опору, створюючи тотальну систему контролю, де трагедія особистості стає неминучою [15, с. 88; 56, с. 320].

У тоталітарних державах одним із найпотужніших інструментів контролю є маніпуляція історією та колективною пам'яттю. Д. Хмельницький зазначає, що влада цілеспрямовано викривляє факти минулого, виключає або переписує певні події, щоб створити зручний для себе наратив, що легітимізує режим і виправдовує його репресивні дії [30, с. 80]. С. Литвин додає, що така маніпуляція служить двом цілям: усунення потенційних джерел опору на ґрунті історичних фактів та формування у громадян потрібної ідентичності й світогляду, базованого на «офіційній» версії історії [18, с. 42]. В українському контексті це проявлялося у спробах радянської влади викоринити національну пам'ять, змінити наративи про минуле і впровадити ідеологічно зумовлену інтерпретацію історичних подій [16, с. 118].

Контроль над індивідуальною ідентичністю має глибокий психологічний та соціальний вимір. І. Гнатюк підкреслює, що тоталітаризм прагне уніфікувати особистість, ліквідувати її унікальність і приватність, перетворюючи індивіда на безликого елементу масової машини [2, с. 35]. Процес деперсоналізації проявляється у примусовому підпорядкуванні всіх сфер життя загальнодержавним нормам і ідеології, стиранні індивідуальних рис і поглинанні особистості колективом [2, с. 40]. Особлива роль у цьому належить пропаганді, яка нав'язує стандартизовані образи та поведінкові моделі, а також системі покарань за прояви індивідуальності [28, с. 92].

Уніфікація та ліквідація приватності підсилюються масовим вторгненням держави в особисте життя громадян. Під постійним наглядом спецслужб, у світі доносів і взаємної недовіри люди втрачають можливість вільно висловлювати себе, свої почуття та думки [8, с. 50]. Внаслідок цього формується стан психологічної ізоляції та відчуження, що є однією з головних передумов трагедії особистості в тоталітарному суспільстві [26, с. 155].

Механізми, такі як маніпуляція історією, контроль над ідентичністю, уніфікація та деперсоналізація, у сукупності створюють тотальне середовище, де індивід позбавлений можливості бути собою, що неминуче породжує конфлікт і трагедію особистості [2, с. 45; 16, с. 120].

Розглянута концепція тоталітаризму дозволяє зрозуміти природу цього унікального політичного режиму, який відзначається абсолютним контролем над усіма сферами суспільного життя. Тоталітаризм вирізняється не лише концентрацією влади в руках однієї партії або лідера, а й системністю впливу на індивіда через комплексний контроль над політикою, ідеологією, культурою, освітою та особистим життям громадян [30, с. 85; 2, с. 50]. Відмінність тоталітаризму від інших форм авторитаризму полягає у глибокій проникливості режиму в усі аспекти буття, що забезпечується ідеологічним домінуванням та тотальним механізмом репресій [18, с. 48].

Ідеологія є «ядром» системи, що надає легітимність владі та формує масову свідомість, в якій відсутнє місце для інакодумства [18, с. 46]. Ідеологічний контроль підтримується жорсткою цензурою, пропагандою, а також через контроль над освітою і культурою, що забезпечує формування єдиного офіційного світогляду [5, с. 122].

Механізми системного контролю, такі як репресивний апарат, масові мобілізації через партійні та молодіжні організації, страх і стеження, система доносів і самоцензури, створюють атмосферу постійного тиску на особистість, обмежуючи її свободу і змушуючи до конформізму [8, с. 50; 28, с. 92]. Контроль над колективною пам'яттю та історією систематично викривляється для підтримки потрібного режиму наративу [16, с. 118].

Контроль над індивідуальною ідентичністю через уніфікацію, ліквідацію приватності та деперсоналізацію призводить до тотального поглинання індивіда масою, позбавлення його унікальності, що є ключовою передумовою трагедії особистості в тоталітарній державі [2, с. 45; 26, с. 155]. Тоталітаризм формує умови, в яких особистість перебуває у постійному конфлікті з системою, що робить її існування драматичним і болісним

Отже, вивчення концепції тоталітаризму і механізмів його контролю є надзвичайно важливим для розуміння не лише політичних процесів, а й глибоких психологічних, соціальних і культурних змін, що відбуваються в тоталітарному суспільстві, а також причин трагедії особистості в таких умовах.

1.3. Тоталітаризм і література: від взаємодії до викриття

Вивчення взаємодії літератури й тоталітаризму є надзвичайно важливим для розуміння того, як політичні режими впливають на культурну сферу та особистість автора. О. Коваленко зазначає, що література в умовах тоталітарної держави не може існувати поза політичним тиском: вона або стає інструментом влади, поширюючи офіційну ідеологію, або засобом опору

і викриття репресивної системи [9, с. 112]. І. Захарченко підкреслює, що цей процес у літературознавчій традиції України та Польщі розглядається як постійна боротьба між цензурою і свободою слова, між творчістю і примусом, між ідеологічною монополією і прагненням особистості до самовираження [7, с. 52].

Однією з ключових рис тоталітарних режимів є використання літератури як інструмента ідеологічного впливу. П. Павличко зазначає, що література в такому контексті функціонує як засіб пропаганди, який поширює офіційну ідеологію, формує суспільну свідомість і нав'язує «правильні» цінності. Тоталітарні режими в Польщі та Східній Європі масово експлуатували літературу для створення позитивного образу влади, прославлення робітничого класу, комуністичних ідей, а також для дискредитації «ворогів народу» [27, с. 102].

Цензура контролювала не лише тексти, але й особисте життя письменників, змушуючи їх відмовлятися від «небажаних» тем. Т. Дорошенко зазначає, що цензура в тоталітарних системах не лише вилучала небажаний матеріал, а й стимулювала самоцензуру серед авторів, які прагнули уникнути переслідувань [6, с. 81].

Творчість за «замовленням» режиму характеризується суворим дотриманням офіційної ідеології. І. Кузьменко наголошує, що письменники були вимушені створювати тексти, які відповідали принципам соцреалізму, проголошеного у 1930-х роках як єдине допустиме художнє спрямування. Цей стиль закликав зображувати героїв як вірних комуністичній партії, надихати на колективну працю та віру у світле майбутнє, ігноруючи індивідуальні сумніви та моральні дилеми [17, с. 88]. Література в такому вигляді втрачала багатогранність і глибину, ставала однобокою і часто штучною [17, с. 90].

Контроль над письменниками здійснювався через різноманітні механізми — від офіційних цензурних комісій до політичного тиску, який міг завершитися арештом або вигнанням. Багато авторів практикували

самоцензуру, обережно обираючи теми, стиль і слова, аби уникнути конфлікту з владою [20, с. 47]. Самоцензура ставала внутрішнім механізмом виживання, що обмежував творчу свободу, але дозволяв залишатися «в системі» без відкритого протистояння режиму.

Під впливом тоталітарного режиму література часто ставала засобом опору. Дисидентська та підпільна література виникала як форма обхідного спротиву системі. Самвидав, за словами І. Курило, дозволяв авторам поширювати твори без офіційного погодження влади, включаючи художні, політичні, філософські та публіцистичні тексти, які критикували режим і викривали його злочини [15, с. 80]. Самвидав слугував каналом збереження культурної ідентичності та правди в умовах системної брехні. Українські та польські дисиденти, такі як В. Стус, І. Дзюба, Г. Гловінський, використовували літературу для розкриття несправедливості тоталітаризму та підтримки морального духу суспільства [1, с. 112; 24, с. 95].

Дисидентська література відзначалася широким використанням іронії, алегорії, символізму та метафори, що дозволяло обходити цензуру і передавати складні ідеї [29, с. 103]. Тексти нерідко мали «подвійне дно», де критика влади приховувалася за художніми образами, зрозумілими лише для обізнаних читачів.

Дисиденти також активно використовували листи, щоденники, публічні виступи та інші форми творчості для залучення міжнародної громадськості до проблем у своїй країні. Література виконувала роль морального імперативу, заклику до змін та символу боротьби за права людини [25, с. 120]. Чеслав Мілош у своїх творах аналізував тоталітаризм не лише як політичну систему, а і як духовну катастрофу, що знищує особистість і культуру [23, с. 78].

У польській літературі другої половини ХХ століття символізм і алегорія стали основними художніми засобами опору режиму, одночасно зберігаючи безпеку авторів. Після Другої світової війни Польща опинилася під сильним впливом радянського тоталітаризму, що встановив суворий

контроль над культурою та громадським життям. Цензура, політичні репресії та ідеологічний контроль фактично змушували письменників вдаватися до прихованих форм критики [7, с. 57].

Символізм і алегорія дозволяли художньо «зашифрувати» критику режиму, роблячи твори багатозначними та відкриваючи можливість для різних інтерпретацій, як для офіційних читачів, так і для «втаємниченої» аудиторії, яка могла зрозуміти приховані сенси. Цей спосіб давав змогу висловити протест проти цензури, утримувати критичний погляд на тоталітарну владу, не піддаючи авторів безпосередньому ризику репресій [32, с. 36].

Відомий польський письменник Вітольд Гомбрович (1904–1969) у своїх творах використовував гротеск і алегорію як способи розкриття абсурдності тоталітарної системи. П. Ковальський відзначає, що у романах «*Ferdydurke*» та «*Pamięć, zbrodnia i porażka*» Гомбрович зображує людину, яка потрапляє в пастку чужої волі, де особистість деградує, втрачає власну ідентичність і моральний вибір. З одного боку, ці образи демонструють безсилля індивіда перед тоталітарною машиною, а з іншого — критикують механізми примусу й уніфікації [10, с. 45–60]. У такий спосіб Гомбрович виражає глибоку екзистенційну трагедію, притаманну людині в умовах політичного тиску.

А. Новак підкреслює, що ще одним важливим голосом опору був поет і есеїст Чеслав Мілош (1911–2004), лауреат Нобелівської премії. Його творчість відзначена особливою увагою до теми моральної відповідальності людини, втрати свободи та боротьби за збереження людської гідності в умовах тоталітарного режиму. Вірші та есеї Ч. Мілоша багаті на символічні образи, у яких поєднуються мотиви тиранії, насильства, а також надії на звільнення і відновлення справедливості [23, с. 72]. У його творчості алегорія виступає як міст між реальністю і внутрішнім світом людини, показуючи, що навіть у найтемніші часи духовність може протистояти системному злу.

І. Захарченко звертає увагу, що символізм і алегорія були також ключовими у творчості Романа Капусцінського (1932–2007), польського

журналіста і письменника. У своїх творах, хоча й у жанрі документальної прози, він використовував літературні способи для передачі психологічної глибини й страхів часу. Через образи лабіринтів, дзеркал і тіней він передавав відчуття втрати орієнтації, дезорієнтації особистості та неможливості звільнитися від постійного контролю і нагляду, характерних для тоталітарних режимів [7, с. 45–60].

В. Климчук акцентує, що символічні засоби допомагали не тільки виявляти внутрішній світ героя, а й представляти тоталітарний режим як масштабний злочин проти людства. Література не просто описує реалії життя під диктатурою, але й активно працює на те, щоб «пробудити» читача, викликати у нього розуміння небезпеки втрати свободи та моральної деградації суспільства. У такий спосіб література перетворюється на форму інтелектуального і духовного опору, на платформу, де можна виразити протест і зберегти надію на зміни [12, с. 47].

О. Шевчук підкреслює, що символізм і алегорія у польській літературі періоду тоталітаризму виконували подвійне завдання: з одного боку, вони служили механізмами обходу цензури й репресій, а з іншого — ставали інструментами глибокого морального і психологічного аналізу людської трагедії, спричиненої системою, що знищує індивідуальність [32, с. 34–50]. Саме через ці художні засоби читачі могли усвідомити трагедію особистості як складний феномен, який виходить за межі окремих життєвих історій і стає символом боротьби за людську гідність у часи політичного насильства.

О. Шевчук зазначає, що еміграційна література в ХХ столітті стала однією з найважливіших платформ для критики тоталітарних режимів, оскільки письменники, що опинилися поза межами своїх країн, отримували можливість вільно висловлювати правду про реалії політичного насильства, репресій і ідеологічного гніту. В умовах тоталітаризму, де внутрішній культурний простір перебував під суворим контролем, еміграційні автори відігравали роль не лише літературних голосів, а й істориків, свідків і аналітиків трагедії особистості та суспільства [31, с. 112–130].

В. Климчук стверджує, що у польській літературі еміграційний рух був особливо помітним після Другої світової війни, коли сотні письменників, інтелектуалів і культурних діячів залишали країну через політичні переслідування або небажання підкорятися офіційній ідеології. Відомим прикладом є творчість Циприана Камілла Норвіда, що хоч і жив у ХІХ столітті, але був символом духовного вигнання, а в ХХ столітті ця традиція продовжилася у творчості таких авторів, як Вітольд Гомбрович, Чеслав Мілош, Юліан Тувім та інші [12, с. 48]. Науковець відзначає, що еміграційна література відкривала перед читачами Західної Європи й Америки реальні умови існування в тоталітарних країнах, протиставляючи офіційну пропаганду живим і гострим свідченням. Автори описували не лише політичний тиск і насильство, але й психологічну трагедію особистості, її моральні дилеми, втрату ідентичності та пошук внутрішньої свободи. Вони вживали різноманітні літературні засоби — від прямої прози до метафоричних і символічних конструкцій — щоб донести складність і багатогранність людського досвіду під режимом [12, с. 49].

П. Ковальський наголошує, що Гомбрович, перебуваючи в еміграції, уникав прямої політичної пропаганди, проте через глибокі філософські роздуми про сутність особистості та її трагедію створював тексти, які були критикою не лише тоталітаризму, а й усіх форм диктатури духу та культури [10, с. 45].

А. Новак відзначає, що подібним чином Чеслав Мілош у своїх есеях та поезії критично переосмислював радянську систему, демонструючи її руйнівний вплив на людину, суспільство і культуру, що був недоступним у країні під цензурою [23, с. 72].

О. Шевчук підкреслює, що письменники-емігранти також виконували роль хранителів національної пам'яті, зберігаючи та передаючи нащадкам інформацію про культурні цінності, які намагалися знищити тоталітарні режими. Через їхні твори відбувалося відновлення історичної правди та формування критичної свідомості у майбутніх поколінь. Особливо важливою

була робота видавництв і культурних інституцій у вигнанні, які поширювали літературу, заборонену всередині країни, роблячи її доступною для ширшої аудиторії [31, с. 112].

В. Кравченко стверджує, що література, створена в умовах або в контексті тоталітарного режиму, часто виступає не лише як художній текст, а і як свідчення трагедійної дійсності, де насильство і репресії стають ключовими темами. Ці твори розкривають масштаб і глибину руйнівного впливу тоталітарної влади на людину — як фізичного, так і психологічного. Репресивний апарат держави не тільки підкорює особистість, а й знищує її моральні засади, що спричиняє глибокий внутрішній розлом, який у літературі набуває форм трагедії [13, с. 45].

В. Лисенко підкреслює, що художники слова не обмежуються зображенням лише зовнішніх проявів насильства, а поглиблюються у внутрішній світ жертви режиму — її страхи, сумніви, пошуки сенсу життя в умовах безнадії. Цей аспект особливо помітний у польській літературі ХХ століття, де під тиском жорстоких реалій тоталітаризму постають образи морально зруйнованих і розірваних героїв, які одночасно є символами усього суспільства [19, с. 99].

О. Павленко звертає увагу, що конфлікт особистості й системи є одним із центральних мотивів літератури, спрямованої на викриття тоталітаризму. У творах такого типу героями часто виступають індивіди, які опиняються у замкненому просторі політичного гніту, де кожен крок контролюється, а свобода вибору — ілюзорна. Вони змушені вести боротьбу не лише з зовнішнім ворогом у вигляді репресивного апарату, а й із внутрішніми страхами, сумнівами та моральними дилемами [26, с. 150].

А. Новак наголошує, що польська література активно використовує трагедію особистості як засіб критики тоталітаризму. Відомий приклад — роман «Інший світ», де через трагічну долю головного героя показано руйнівний вплив тоталітарної системи, яка знецінює індивідуальність і гнітить навіть найтонші прояви свободи [24, с. 10]. Такі образи

демонструють неможливість існування людини в нормальному людському вигляді під тиском тоталітарного режиму.

Т. Дорошенко відзначає, що літературні твори часто показують, як система примушує героїв здійснювати морально болючі вибори — між зрадою і вірністю, життям і гідністю, покорою й опором. Ці конфлікти роблять трагедію особистості глибшою, демонструючи не лише зовнішнє насильство, а й руйнування внутрішнього світу людини. Саме через подібні трагічні образи читач отримує змогу усвідомити повний масштаб катастрофи тоталітаризму [6, с. 77–89].

В. Климчук підкреслює, що викриття тоталітаризму у літературі проявляється через різноманіття жанрів і художніх прийомів, кожен з яких по-своєму дозволяє розкрити багатовимірність трагедії особистості та всього суспільства під гнітом тоталітарної влади. Проза, драма та поезія не просто відображають реальність, а й дають можливість читачу або глядачу зануритись у переживання, конфлікти й моральні дилеми героїв [12, с. 45–60].

О. Ковальчук стверджує, що проза — найпоширеніший жанр, у якому за допомогою розгорнутих сюжетних ліній і психологічної деталізації можна найбільш глибоко показати внутрішні стани персонажів, механізми репресій і соціального контролю. Польська проза ХХ століття, представлена такими авторами, як Чеслав Мілош, Вітольд Гомбрович, Роман Грабар, неодноразово зверталася до тематики тоталітаризму, використовуючи прозу як форму «історичної пам'яті» та моральної критики [11, с. 98–113]. Проза дає змогу автору створювати складні психологічні портрети героїв, які борються з внутрішніми й зовнішніми викликами, породженими тоталітарною системою.

В. Климчук наголошує, що драма має особливу силу через поєднання вербального й візуального, живого виконання, що дозволяє емоційно передати атмосферу страху, напруги, конфлікту між індивідом і владою. У польській драматургії періоду комунізму широко використовувались

прийоми символізму, абсурду і гротеску, щоб завуалювати критику влади, зберігаючи можливість її публічного представлення [12, с. 45–60]. Такі п'єси не лише демонстрували жорстокість режиму, а й через живу дію змушували глядача переживати трагедію особистості, що постає у конфлікті з тоталітарним механізмом.

І. Мельник акцентує, що поезія в умовах тоталітаризму часто ставала формою інтимного протесту, зверненням до власної совісті та пам'яті. Через лаконічність форми та метафоричність мови поети могли виражати невисловлені думки, приховані страхи й надії, що були заборонені для публічного обговорення. Відомі польські поети-дисиденти, такі як Збігнєв Герберт, використовували поезію як інструмент морального опору, де символи й алегорії служили для викриття несправедливості та насильства тоталітарної системи [21, с. 72–85].

О. Шевчук відзначає, що кожен із цих жанрів має свої специфічні засоби художнього вираження, що роблять можливим глибоке й багатогранне відображення життя під тоталітаризмом. Об'єднує їх прагнення дати голос безмовним жертвам і розкрити трагедію особистості, яка змушена боротися з нелюдською системою [32, с. 34–50].

В. Климчук стверджує, що література за умов тоталітаризму часто виступає інструментом ідеологічного контролю: через пропаганду, цензуру, самоцензуру та репресії письменники змушені підкорятися вимогам влади, створюючи твори, що підтримують офіційну ідеологію. Водночас у літературі народжується підпільна, дисидентська творчість, що завуальовано чи відкрито критикує режим, використовуючи символізм, алегорію, метафору і гротеск для обходу цензури [12, с. 45–60].

О. Шевчук підкреслює, що особливе значення має роль еміграційної літератури, яка без цензурних обмежень може відверто висвітлювати наслідки тоталітаризму, викривати його насильство, репресії та моральний занепад суспільства. У літературних творах різних жанрів — прозі, драмі, поезії — творці передають складність і трагічність конфлікту індивіда і

системи, розкриваючи глибинні психологічні й моральні аспекти цього протистояння [31, с. 112–130].

В. Кравченко зазначає, що література в тоталітарному суспільстві виконує подвійні функції: з одного боку, вона слугує інструментом контролю і маніпуляції, а з іншого — стає формою опору, способом збереження людської гідності, пам'яті та істини. Взаємодія між владою і письменниками у цій системі є складним і суперечливим процесом, що відображає загальну динаміку тоталітарного суспільства [13, с. 45–63].

Таким чином, трагедія особистості в літературі розкривається через внутрішні конфлікти, моральні вибори та протистояння з репресивною системою, що підкреслює глибокий психологічний та соціальний вимір цієї проблеми. Тоталітаризм, як політичний режим із жорстким ідеологічним контролем та розгалуженим репресивним апаратом, створює умови для знищення індивідуальності, позбавляючи людину свободи та формуючи середовище, де трагедія особистості стає неминучою. Література в таких умовах виступає двояко: з одного боку — як інструмент пропаганди й цензури, а з іншого — як форма опору, використовуючи символізм, алегорію та інші художні засоби для критики режиму і викриття його наслідків. Відображення конфлікту між індивідом і системою через трагічні образи героїв дає змогу глибше осмислити сутність тоталітарної дійсності та її вплив на людину. Це поєднання теоретичних уявлень про тоталітаризм і літературні інтерпретації трагедії особистості формує міцну основу для подальшого дослідження цієї проблематики.

2. КОНТЕКСТ ТВОРЕННЯ РОМАНУ «КАР'ЄРА НИКОДИМА ДИЗМИ» ТАДЕУША ДОЛЕНГИ-МОСТОВИЧА

2.1. Роман «Кар'єра Никодима Дизми» як віддзеркалення епохи 20-30 років ХХ століття

Після 123 років поділів і зникнення з політичної карти Європи, Польща здобула незалежність 11 листопада 1918 року. Цей акт відновлення державності став результатом низки внутрішніх зусиль польського визвольного руху та сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури, зокрема розпаду трьох імперій — Російської, Австро-Угорської та Німецької — внаслідок Першої світової війни. Новопостала Друга Річ Посполита (1918–1939) зіткнулася з низкою викликів: нестабільними кордонами, поліетнічністю населення, економічною руїною та політичною розрізненістю. Т. Новак підкреслює, що у той період «польське суспільство розривалося між імперським минулим і спробами сформувати модерну націю, що включала представників різних етносів — українців, євреїв, білорусів, литовців» [24, с. 310].

Існувала потреба в консолідації національної ідентичності, що зумовило ідеологічну напругу між прихильниками демократії та авторитаризму, а також між ліберальними та націоналістичними силами. У цьому контексті особливої ваги набув культ фігури Юзефа Пілсудського, головного архітектора незалежної Польщі. Він вбачав майбутнє держави в сильній централізованій владі, що зрештою призвело до встановлення авторитарного режиму після перевороту 1926 року (так звана «санація»).

З економічного погляду період між двома світовими війнами характеризувався складними трансформаціями. Польща вийшла з Першої світової з економікою, що була поділена між трьома адміністративними системами (німецькою, австрійською, російською), що спричинило глибоку структурну дезорганізацію. В. Бауман зауважує, що Велика депресія 1929–

1933 років лише поглибила кризу: зростання безробіття, стагнація промисловості, відтік інвестицій, соціальне незадоволення [36, с. 218].

І. Гнатюк підкреслює, що польське суспільство в міжвоєнний період відчувало подвійний тиск — як з боку глобальних економічних тенденцій, так і внутрішньої політичної непередбачуваності. Боротьба між парламентською демократією (до 1926 року) та авторитарною санаційною системою створювала атмосферу перманентного політичного напруження. Парламент часто був паралізований конфліктами між численними партіями, а свобода преси та діяльність опозиції згодом були обмежені, особливо після смерті Пілсудського у 1935 році [2, с. 278].

Водночас політика санації намагалася створити образ стабільної держави. І. Гнатюк зауважує: «у центрі цієї стабільності опинилася система контролю, яка базувалася на приглушенні опозиційного голосу, цензурі й політичному тиску» [2, с. 278]. Соціальна нерівність залишалася високою — селянство, що становило близько 65% населення, жило в умовах злиднів.

Т. Коваленко вказує, що міжвоєнна Польща стала полігоном для формування нової державницької еліти, що поєднувала в собі як легітимістські традиції Пілсудського, так і прагматичні прагнення до модернізації країни. Це були військові, бюрократи, журналісти, письменники, інтелектуали, які «балансували між лояльністю до режиму та критикою його невідповідності демократичним цінностям» [9, с. 298].

О. Дорошенко наголошує, що еліта цього періоду використовувала засоби масової інформації, літературу та мистецтво як інструменти впливу на свідомість громадян. Преса, особливо після 1926 року, часто була підконтрольна владі або піддавалася автоцензурі. «Цензура стала органічною частиною польської інформаційної системи, в якій патріотизм часто ототожнювався з політичною лояльністю до санаційної влади», — підкреслює О. Дорошенко [5, с. 310].

І. Лисенко звертає увагу, що у культурному аспекті польська еліта активно формувала ідею модерного громадянина — освіченого,

дисциплінованого, але водночас підконтрольного державному апаратові. Література ставала ареною, де розгорталися конфлікти між особистістю і системою: «у творах польських авторів 1930-х років домінують образи самотнього героя, відчуженого від суспільства, але водночас змушеного діяти у межах заданої соціальної конструкції» [19, с. 99–115].

I. Кравченко відзначає, що на фоні зростання націоналізму та антисемітизму в Європі польська еліта не змогла уникнути аналогічних процесів. Євреї, що склали понад 10% населення, часто ставали об'єктами дискримінації на побутовому та політичному рівнях. «В образах польської прози того часу починає з'являтися мовчазне прийняття антисемітських стереотипів, що стало своєрідною підготовкою до трагедії Голокосту» [13, с. 45–63].

Історико-соціальний контекст міжвоєнної Польщі — це складне поєднання відновленого суверенітету, амбітних модернізаційних проєктів і глибоких соціально-політичних розбіжностей. У цьому контексті формувалася атмосфера, в якій розвивалася культура, зокрема література, що, як підкреслюють багато дослідників, відбивала не лише події, а й глибинну кризу ідентичності між особистістю й тоталітарною спокусою.

T. Доленга-Мостович демонструє у романі «Кар'єра Никодима Дизми» глибоку сатиричну критику міжвоєнної польської суспільно-політичної системи, в якій абсурдність соціальних підйомів заснована не на професіоналізмі, моральності чи інтелекті, а на вдалому збігові обставин, некомпетентності владних структур та фальші суспільного життя [7, с. 45]. Через образ головного героя автор показує деградацію моральних орієнтирів, де кар'єризм, корупція та фальшиві соціальні ліфти стають нормою.

T. Доленга-Мостович підкреслює, що центральною мішенню критики в романі є влада, яка постає як аморальна, хаотична структура [7, с. 46]. Посередній і обмежений Никодим Дизма, що не володіє навичками державного управління, легко потрапляє до верхівки політичної еліти. Це не стільки результат його дій, скільки реакція суспільства, яке хоче бачити в

ньому те, чого він насправді не уособлює. Через це у творі простежується гротескне й трагікомічне зображення чиновників, що сліпо поклоняються авторитетам без перевірки їхньої компетенції. Автор глузує з бюрократичного апарату, який піддається ілюзіям, упередженням та стадній логіці.

Т. Доленга-Мостович також показує паразитичну сутність кар'єризму — соціального явища, коли люди досягають успіху не завдяки здібностям, а через підлабузництво, знайомства та маніпуляції [7, с. 48]. Дизма, випадково потрапивши на світський захід, завойовує довіру еліти лише через помилкові уявлення про свій статус, а його мовчазність сприймається як мудрість. Це є алегорією на ситуацію, коли найвищі щаблі державного управління заповнюються випадковими, неосвіченими або морально слабкими людьми, що робить систему вразливою, корумпованою та небезпечною.

Автор зазначає, що роман гостро викриває фальшиві соціальні ліфти, що діяли у міжвоєнній Польщі [7, с. 50]. Уявлення про соціальну мобільність, яка мала б базуватися на талантах, освіті та праці, виявляється ілюзорним. Систему легко обдурити: варто лише мати «правильний» зовнішній вигляд, удавати впевненість і опинитися в потрібному місці в потрібний час. Це дає змогу героям на кшталт Дизми проникати в елітні кола, руйнуючи уявлення про гідність, справедливість і професіоналізм.

Т. Доленга-Мостович підкреслює роль випадковості у формуванні політичних фігур [7, с. 51]. Саме випадок — загублений запрошувальний лист, невдале розуміння жестів чи слів — стає рушієм сюжету і символом політичної випадковості. Автор ставить риторичне запитання: скільки політичних лідерів стали «лідерами» лише завдяки збігу обставин? Цей прийом відкриває перед читачем критичну перспективу — від окремого персонажа до узагальнення системної кризи управління в державі.

Т. Доленга-Мостович наголошує, що «Кар'єра Никодима Дизми» — це не лише соціально-політична сатира на міжвоєнну Польщу, але й універсальна критика влади, що втрачає зв'язок із реальністю, коли моральні

орієнтири підмінюються зовнішніми формами, а випадковість стає правилом у політичній грі» [7, с. 52].

Таким чином, роман Т. Доленги-Мостовича є не лише сатирою на політичну систему міжвоєнної Польщі, а й глибоким портретом нової соціальної реальності ХХ століття, де професіоналізм і моральність втрачали значення, а успіх дедалі більше залежав від зовнішніх атрибутів, уміння вдавати, соціального фону й удачі [7, с. 53]. Никодим Дизма постає як втілення «нового часу» — людини без якостей, типового представника доби соціального міфу та політичної симуляції.

Т. Доленга-Мостович підкреслює, що Дизма — це випадковий герой, дрібний клерк, який через непередбачувані збіги обставин потрапляє до найвищих ешелонів влади [7, с. 54]. Його випадковість символізує нестабільність і хаотичність соціальної системи, де не існує чітких критеріїв добору кадрів, а суспільне визнання залежить не від знань чи чеснот, а від уміння правильно мовчати, вдало виглядати або просто опинитися в потрібному місці в потрібний час.

Т. Доленга-Мостович зазначає, що через образ Дизми автор демонструє, як легко неосвічений, обмежений, грубий і морально нестійкий персонаж може стати частиною політичної еліти лише завдяки чужим проєкціям, домислам та бажанню бачити в ньому «сильну постать» [7, с. 55]. Постать Дизми стає алегорією політичного міфу, побудованого не на реальних якостях, а на уявленнях і маніпуляціях.

Т. Доленга-Мостович зауважує, що Дизма не вміє керувати, не має знань у жодній сфері, окрім базового життєвого досвіду, і часто діє інстинктивно або наосліп [7, с. 56]. Проте його пустота, невизначеність і піддатливість стають перевагою у світі, де справжні ідеї та цінності знецінені. Цинізм, з яким він приймає правила гри, демонструє, наскільки легко система приймає «своїх», якщо вони не ставлять під сумнів її гнилі засади. Його успіх — це успіх без морального обґрунтування, що підкреслює розрив між зовнішнім статусом і внутрішнім змістом.

Т. Доленга-Мостович підкреслює, що Дизма з часом сам починає імітувати важливість, серйозність, компетентність, адаптуючи свій стиль поведінки до очікувань оточення [7, с. 57]. Це породжує глибоку іронію: герой, який не має жодних заслуг, повірив у свою «велич» лише тому, що всі навколо почали так його сприймати.

Автор тонко показує, як суспільство створює фіктивні уявлення про лідера, героя чи професіонала, базуючи їх на поведінкових сигналах, зовнішньому вигляді та спритності [7, с. 60]. У Дизмі бачать силу лише тому, що він грубий і мовчазний; у його мовчанці чують глибину; в його відвертій незграбності — простонародну мудрість. Автор висміює тенденцію міфологізувати псевдоталанти, шукати харизму там, де є тільки випадковість і мімікрія.

Цей міф стає самовідтворюваним — чим більше в нього вірять, тим переконливішим він виглядає [7, с. 61]. Важливішим стає не те, ким ти є насправді, а те, ким тебе вважають. Так Никодим Дизма перетворюється на символ нової епохи, де влада формується навколо зручних фікцій, маніпуляцій і самообману, а зовнішній образ часто підміняє зміст [7, с. 62]. Економічні труднощі та моральні кризи міжвоєнної Польщі глибоко впливали на свідомість суспільства, формуючи атмосферу невпевненості, цинізму й апатії. Після Першої світової війни, у період світової економічної депресії та політичної нестабільності, ціннісні орієнтири трансформувалися, а уявлення про державу, владу та особистість зазнавали радикальних змін [7, с. 63]. Економічна нестабільність, що включала гіперінфляцію і масове безробіття, призводила до втрати довіри до державних інститутів та офіційних ідеологій [18].

Багато людей, які мріяли про відновлення Польщі як сильної держави, зіткнулися з реальністю бідності та соціальної нерівності. Зневіра в ідеалах національного відродження чи соціальної справедливості породжувала цикл апатії та цинізму, що відбивалося у культурі, літературі та політиці [20].

Соціальна криза супроводжувалася глибинною моральною кризою. Втрата справжніх моральних і політичних авторитетів призвела до прийняття фальшивих цінностей і псевдолідерів, які просувалися через корупційні та маніпулятивні механізми [10]. У цей період владу почали сприймати не як інструмент справедливості, а як засіб для задоволення приватних інтересів, що посилювало відчуття соціальної несправедливості й загального морального занепаду.

Психологічний захист від кризових явищ проявлявся у звиканні до соціального абсурду як норми. В умовах хаосу, непередбачуваності й нелогічності політичних процесів люди почали сприймати ситуації, що раніше здавалися неприйнятними, як звичайне явище. Сатиричні й гротескні образи влади, кар'єризму і бюрократії стали улюбленими мотивами письменників, які намагалися осмислити та критично показати суспільство [28].

Економічні й моральні кризи міжвоєнної Польщі не лише підірвали стабільність держави, а й глибоко вплинули на суспільну свідомість, формуючи атмосферу недовіри, цинізму і примирення з абсурдом. Цей контекст став ґрунтом для появи нових соціальних і політичних явищ, а також творчих реакцій у літературі й мистецтві, які намагалися осмислити кризову реальність.

Роман Мостовича залишається надзвичайно актуальним і сьогодні: його теми та образи універсальні й зрозумілі сучасному читачеві [7, с. 71]. Твір служить потужною соціально-політичною алегорією, допомагаючи зрозуміти механізми влади, політики й суспільної свідомості. Сатиричний стиль Мостовича — це не просто літературний прийом, а інструмент гострої критики політичної системи, бюрократії, корупції та моральної деградації суспільства [35].

Популізм, маніпуляції свідомістю громадян, заміна справжніх цінностей фальшивими лозунгами — усе це риси сучасних політичних систем, що робить роман Мостовича вкрай сучасним і пророчим [7, с. 73].

Він показує, як соціальні кризи, моральне падіння і політична недосконалість формують нову «епоху» — епоху випадкових лідерів, фальшивих авторитетів і суспільної апатії [7, с. 74].

Роман є не лише художнім твором, а й глибокою соціально-політичною алегорією, в якій через сатиру і гротеск відображено всю суперечливість і нестабільність міжвоєнного періоду. Цей твір показує, як соціальні кризи, моральне падіння і політична недосконалість формують нову «епоху» — епоху випадкових лідерів, фальшивих авторитетів і суспільної апатії. Тому роман Мостовича слугує не лише літературним документом свого часу, а й вічним дзеркалом, у якому сучасники можуть побачити відображення власних викликів.

Актуальність роману Мостовича полягає в його здатності через сатиру й алегорію показати сутність політичних і соціальних процесів, які залишаються незмінними в історії. Його твір є цінним ключем для розуміння як міжвоєнної Польщі, так і сучасних викликів у політиці та суспільстві.

2.2. Трагедія і фарс образу Никодима Дизми

Образ Никодима Дизми в романі є одним із найяскравіших прикладів поєднання трагічного й фарсового початку, що відображає суперечливість і парадоксальність міжвоєнної польської реальності. Його фігура не просто сатиричний персонаж, а глибока соціальна алегорія, що ілюструє деградацію суспільних цінностей і моральних орієнтирів.

Никодим Дизма — типовий “*маленький чоловік*”, що несподівано потрапляє у вир великої політики та суспільства, де його особистісні вади перетворюються на символ ширшої соціальної катастрофи. Образ Дизми втілює критику соціальних інститутів, які підмінюють справжні якості випадковими обставинами. Наприклад: *«Никодим Дизма не мав ні знань, ні досвіду, але йому щастило. Це щастя – парадокс часу, що поглинав талановитих і висував на передній план випадкових»* [4].

У Дизми є риса фарсового персонажа: його непрофесіоналізм, цинізм і лицемірство викликають у читача іронічну посмішку. Водночас у цьому фарсі прихована глибока трагедія — герой залишається самотнім, морально спустошеним, втраченою людиною, що живе ілюзіями й не здатен на щире почуття чи розвиток. Наприклад: *«Він сміявся над собою і своїм успіхом, але в очах його читалася туга, мовчазне усвідомлення порожнечі, у яку він потрапив. Це не була комедія в його житті — це був трагікомічний фарс, де ролі розподілялися випадково і безсистемно»* [4].

Випадковість і непрофесіоналізм виступають джерелом комізму. Дизма потрапляє на посаду через те, що справжній кандидат не зміг прийти, і ніхто не перевіряє його кваліфікації: *«Никодим просто стояв у коридорі, коли його покликали замінити відсутнього, і він погодився, не розуміючи, що це за робота»* [4]. Він часто плутає свої завдання або імітує діяльність, що створює комічні ситуації: *«Коли йому дали наказ скласти звіт, він приніс список своїх улюблених фільмів»* [4].

Цинічне байдикування і лінощі Дизми також підкреслюють соціальний фарс: *«Він довго розповідав начальству, що “мислить стратегію”, сидячи без руху в офісі»* [4].

Абсурдність ситуацій, у які потрапляє герой:

1. *Несподіване підвищення*: Дизма стає керівником великого підприємства, хоча не має ні досвіду, ні компетенцій. *«Він навіть не знав, що таке баланс, а вже підписував документи на мільйонні суми»* [4].
2. *Фальшиві дружні зв'язки*: Герой будує кар'єру завдяки випадковим знайомствам і обману. *«Знайомство з п'яним чиновником на вулиці призвело до отримання важливої посади»* [4].
3. *Парадоксальна поведінка*: Дизма робить нелогічні дії, які сприймаються як “талант” або “інтуїція”. *«Він відмовився від важливого контракту, але всі навколо виглядали враженими його “прогнозом”»* [4].

Кар'єрний успіх героя завдяки збігу обставин, а не здібностям:

1. *Щасливий випадок*: Дизма отримує підвищення через відсутність керівника. «Поки начальник був у відпустці, Дизма “тимчасово” займав його місце, яке так і не повернув» [4].
2. *Використання помилок інших*: «Він приписав собі заслуги за проекти, які насправді робили інші» [4].
3. *Удача в скандалах*: «Після скандалу з постачанням він несподівано став “символом боротьби з корупцією”» [4].

Сатиричне зображення безсистемності й соціального фарсу проявляється у підборі кадрів, відсутності відповідальності та формальних засіданнях:

1. *Підбір кадрів за особистими симпатіями*: «Никодим обирає помічником свого п'яного друга, бо той “добре тримає язик за зубами”» [4].
2. *Відсутність реальної відповідальності*: «Никодим легко відмазується від звинувачень, перекладаючи провину на підлеглих» [4].
3. *Комічні засідання і наради*: «Вони дві години обговорювали, хто винен у розливі кави в офісі» [4].

Таким чином, образ Никодима Дизми виступає складною соціальною алегорією, через яку Мостович показує глибинні проблеми міжвоєнної Польщі, моральне падіння суспільства та абсурдність політичної системи.

Образ Никодима Дизми — це трагедія втрати справжньої особистості та глибока внутрішня порожнеча. Його життя перетворюється на низку поверхневих ролей, в яких немає місця для справжнього «я». Дизма сам визнає: «Я став людиною без обличчя, яким мене бачили інші, а себе я вже не впізнаю» [4], що підкреслює розрив між зовнішнім образом і внутрішнім світом героя. В дзеркалі він бачить «порожню тінь», а не себе, що символізує внутрішнє відчуження і загубленість.

Моральна деградація Дизми проявляється через його цинізм і лицемірство — єдиний спосіб вижити у світі корупції й фальші. Він говорить: «Посміхатися і брехати – ось мої нові правила життя, адже правда тут нікого не цікавить» [4], що вказує на втрату ідеалів і необхідність пристосовуватися до несправедливості. Лицемірство стає його

засобом для досягнення кар'єрних висот: *«Я навчився говорити те, що хочуть чути, навіть якщо це брехня»* [4].

Водночас Дизма живе у світі ілюзій, втрачаючи можливість для справжнього самовираження. Як він сам каже, *«я живу на сцені, де кожен жест – репетиція, а за кулісами – порожнеча»* [4], що підкреслює усвідомлення життя як театральної вистави. Герой перебуває в полоні власного фальшивого образу: *«Я забув, ким був колись, і ким хочу бути, залишився лише фальшивий образ»* [4]. Це призводить до внутрішнього конфлікту і психологічної кризи.

Трагедія Дизми полягає й у тому, що його соціальне становлення — результат випадковості і фальшу. Він сам визнає: *«Я потрапив туди не завдяки здібностям, а через випадковість, і це ж мене зруйнувало»* [4]. Кар'єрний успіх героя не базується на реальних якостях чи заслугах, а на збігу обставин, що свідчить про безсистемність і абсурдність політичної системи. *«Моя кар'єра – це ланцюг випадкових подій і обману, який я сам не можу пояснити»* [4] — ці слова підкреслюють іронію і сум трагедії героя, який став символом цілого часу.

Образ Дизми виступає як яскрава персоніфікація кризи суспільства і політики міжвоєнної Польщі, а також будь-якого суспільства, що переживає моральний і політичний занепад. Він уособлює абсурдність системи, де не цінуються знання чи чесність, а панують випадковість і корупція. Як герой сам зізнається: *«Тут не важливо, хто ти й що вмієш — важливо, кого ти знаєш і як добре вмієш брехати»* [4].

Дизма також є втіленням «нового часу», який відзначається непрофесіоналізмом, цинізмом і безпринципністю. Він — типовий «новий герой» епохи, де успіх залежить від вміння пристосуватися до системи: *«Я не стільки працюю, скільки граю роль, яку від мене очікують, і це — мій ключ до успіху»* [4]. Цей «новий час» не залишає простору для моральних орієнтирів і щирості, а героїв-«талантів» створює випадковість і зовнішні обставини.

Водночас Дизма є символом глибокого контрасту між зовнішнім успіхом і внутрішньою драмою. З одного боку, він досягає визнання і влади: *«Стоячи на найвищих щаблях, я відчуваю себе ніби на сцені, де всі аплодують, але ніхто не знає мене справжнього»* [4]. З іншого боку, герой страждає від внутрішньої порожнечі: *«У дзеркалі я бачу чужу людину, яка живе не своїм життям»* [4]. Цей контраст показує, що успіх у світі Дизми — лише фасад, який ховає моральну деградацію і втрату справжньої сутності.

Отже, образ Дизми — не лише сатира на конкретну політичну систему, а універсальний символ людської трагедії у світі, де цінності підмінюються фальшивими ідеалами, а випадковість і лицемірство стають нормою. Поєднання трагічних та фарсових рис робить його одночасно смішним і глибоко драматичним. Фарс проявляється у випадковості кар'єрного успіху та абсурдних ситуаціях, тоді як трагедія розкривається через внутрішню порожнечу, моральну деградацію і неможливість реалізувати власну особистість.

Никодим Дизма виконує роль ключового сатиричного образу, через який показано кризу політичної системи та моральну деградацію суспільства. Через його долю демонструється, як випадковість і корупція підмінюють справжні цінності, а зовнішній успіх приховує внутрішню трагедію. Таким чином, Дизма стає символом «нового часу» і попередженням про небезпеки безсистемності та фальшу у владі й суспільстві загалом.

2.3. Роль і місце жінки в тоталітарному суспільстві

У романі жінки показані як соціальна група з обмеженим доступом до влади й політичного впливу. Вони позбавлені реальних можливостей брати участь у прийнятті рішень, що формують суспільство. Їхня роль у публічній сфері часто зводиться до декоративної чи допоміжної функції. Наприклад: *«Вона могла лише погодитися з усім, що казали чоловіки, бо інакше їй не*

давали слова» [4] — ця цитата ілюструє мовчазну покору жінок у політичних питаннях.

«Жінки у партії були радше прикрасою зібрань, аніж впливовими учасниками» [4] відображає символічну роль жінок у суспільстві Дизми. «Її амбіції залишалися закритими за дверима кабінету, де вирішувалося все» [4] показує відсутність реальних можливостей для жінок реалізувати свої політичні цілі.

Роман підкреслює, що жінка в тоталітарному суспільстві сприймається передусім як берегиня домашнього вогнища та матері, відповідальна за відтворення поколінь, а не як особистість з власною волею. «Вона була потрібна лише для того, щоб народжувати дітей і підтримувати чоловіка» [4]. «Її місце — на кухні, інакше вона втрачала повагу в очах суспільства» [4]. «Коли вона з'явилася з дитиною, чоловіки в кабінеті мовчали, бо дитина — це було головне досягнення» [4].

Образи жінок часто втілюють стереотипи й обмеження, нав'язані тоталітарною системою. Дружина Дизми прагне бути почутою, але часто залишається в тіні: «Вона говорила тихо, її слова ніхто не чув, але вона все одно говорила» [4]. Секретарка змушена підлаштовуватися під правила гри чоловічого світу: «Вона посміхалася, знаючи, що її голос буде почутий лише тоді, коли вона скаже те, що хочуть почути» [4]. Мати втілює ідеал тоталітарного виховання: «Вона вчила дітей слухатися і не ставити питань, бо так було краще для всіх» [4].

Влада свідомо підтримує традиційні уявлення про жінку як берегиню домашнього вогнища і виконувачку ролі, що обмежує її свободу. «Дівчина мусила вчитися не лише працювати, а й бути покійною, бо це вимагала партія» [4]. «Жінка зобов'язана була віддано служити сім'ї та державі, інакше вона ставала ворогом» [4]. «Її пояснили, що сильна сім'я — запорука міцної влади» [4].

Жінки використовуються владою для створення ілюзії ідеального суспільства: вони підтримують образ зразкових матерів і дружин, при цьому

позбавлені реального вибору. *«Її фото красувалося на плакатах із гаслом "Щаслива родина – щаслива держава"»* [4]. *«Вона змушена була виступати на зборах, розповідаючи про успіхи у вихованні дітей, хоча сама була виснажена»* [4]. *«Її слова ретельно відбирали, щоб вони відповідали офіційній ідеології»* [4].

Жінки у близькому колі Дизми часто демонструють внутрішній конфлікт між власними прагненнями й тиском режиму. *«Вона мовчала, бо знала, що будь-яке слово проти — це небезпека»* [4]. *«Жінки навколо Дизми виконували накази без запитань, бо це було вигідно»* [4]. *«Її посмішка була натягнутою, справжніх почуттів не було видно»* [4].

Образ жінок нерідко пов'язаний із прагненнями самого Дизми, який маніпулює ними для досягнення власних цілей. *«Він посміхався їй, але очі залишалися холодними, мов скло»* [4]. *«Жінка була йому потрібна лише для підтримки іміджу, а не для справжніх почуттів»* [4]. *«Вона вірила в його слова, але швидко розчарувалась у тій пустоті за маскою успіху»* [4].

Таким чином, жінки у романі представлені як символ обмежених можливостей, соціальних стереотипів і примусу, що накладається на них владою та суспільством. Їхні образи відображають взаємодію індивідуальних прагнень і зовнішнього тиску, а також ілюструють, як соціальні та політичні системи використовують жінок для підтримки ілюзії порядку й стабільності. Жінки у романі часто виступають символами різних аспектів суспільства та його тоталітарної системи — вони можуть бути й втіленням ідеалів, і жертвами маніпуляцій. *«Вона була для нього не просто жінкою, а символом добропорядності, якою він міг прикривати свої провали»* [4] — показує роль жінки як «обличчя» героя. *«Її образ став для нього своєрідним прапором, за яким ховався його страх»* [4] символізує ілюзорність підтримки. *«Жінка здавалася світлом, але це світло було холодним і далеким»* [4] підкреслює контраст між зовнішньою і внутрішньою реальністю.

Жінки, що оточують Дизму, часто опиняються в стані внутрішньої боротьби між власними бажаннями й вимогами жорсткої соціальної системи,

що породжує драму їхнього існування. *«Вона мовчала, бо знала, що кожне слово може стати приводом для покарання»* [4] демонструє страх і пригнічення. *«Її сльози залишалися невидимими, бо не було кому їх вислухати»* підкреслює самотність і безсилля. *«Вона боролася за свою гідність у світі, де її місце визначали лише обставини»* [4] символізує внутрішній конфлікт і драму.

У романі жінка постає не лише як соціальна фігура, а і як уособлення моральних цінностей, духовної сили та внутрішньої опори на фоні загальної кризи суспільства та деградації влади. Реальні жіночі персонажі часто суперечать ідеалам, що формуються в суспільстві або в уявленні Дизми. *«Вона не була ангелом, але в її очах світилося щось чисте, що не могли зламати ні час, ні люди»* [4] — контраст між реальним образом жінки та ідеалізованим сприйняттям. *«Її недосконалість робили її живою, а не лише символом»* [4] показує, що справжня моральність не у бездоганності, а у внутрішній силі. *«Ідеал, який він бачив у ній, розбивався об буденність, але лишався в серці»* [4] підкреслює напругу між уявленням і реальною особистістю.

Жінки в романі іноді виступають як сила опору, проявляючи солідарність у боротьбі з несправедливістю та тиском тоталітарної системи. *«Вони мовчки підтримували одна одну, навіть коли говорити було небезпечно»* [4] натякає на жіночу солідарність як спосіб виживання. *«Їхня сила була в єдності, яка могла ламати залізні ланцюги»* [4] символізує потенціал опору через об'єднання. *«Вони розуміли, що разом здатні протистояти несправедливості, навіть якщо це означає ризик»* [4] підкреслює моральну стійкість і мужність.

У романі є сцени, де жіночі персонажі стають моральним і духовним орієнтиром, на відміну від фальші та корупції, що панують у світі Дизми. *«Вона була світлом у темряві його життя, єдиною, хто залишався вірною собі»* [4] — символ духовної опори. *«Коли все навколо руйнувалося, її голос залишався спокійним і твердим»* [4] підкреслює силу духу. *«Навіть у*

найскладніші моменти вона не зрадила своїх принципів» [4] — приклад моральної стійкості.

Жінка в романі виступає як важливий символ моральних цінностей та духовної опори, протиставлена фальші й цинізму тоталітарного суспільства. Її образи демонструють як реальність, так і ідеали, підкреслюють можливість солідарності й боротьби з системою. Вона є тим елементом, що тримає героя і суспільство на межі виживання моральної сутності.

Жіночі персонажі яскраво відображають реальні суспільні умови, обмеження і розбіжності тоталітарної системи. Через них показано, як соціальні структури й ідеологія формують роль жінки виключно як підлеглої, позбавленої автономії. *«Вона знала своє місце — мовчати й слухати, не більше» [4]* підкреслює обмеження ролі жінки. *«Її життя було складене з дрібних жертв, на які ніхто не звертав уваги» [4]* символізує безіменну масу жінок. *«Жінка — це інструмент у грі великих чоловіків» [4]* показує їхнє знеособлення в політичній системі.

У тоталітарному суспільстві жінка одночасно є жертвою системи та пасивним чи активним учасником політичних інтриг і маніпуляцій. *«Вона мовчки погоджувалась із тим, що від неї хотіли, бо це було питання виживання» [4]* — жертва обставин. *«Іноді її хитрість була не меншою за чоловічу, вона знала, як грати за правилами» [4]* — співучасть і адаптація. *«Вона вміла використовувати свій образ, щоб впливати на рішення, хоча й не керувала ними» [4]* — показує складність ролі.

Жіночі образи допомагають розкрити сатиру автора на суспільство і політику: вони показують, як система пригнічує і маніпулює людьми, а також ілюструють моральну кризу доби. *«Через їхні долі видно не лише пригнічення, а й гірку іронію часу» [4]* відображає сатиричний пафос. Страждання і компроміси жінок у романі — це маленькі трагедії великої політичної гри, що підкреслює глибину конфлікту.

Образи жінок у романі виступають важливим інструментом для критики тоталітарного суспільства. Вони демонструють реальні соціальні

обмеження, роль жінки як жертви й водночас співучасниці політичних процесів. Через жіночі персонажі сатирична картина набуває глибини, показуючи багатогранність людських доль і моральну кризу епохи.

Тож роман *«Кар'єра Никодима Дизми»* є глибоким соціально-політичним твором, що віддзеркалює складну і суперечливу епоху 20–30-х років ХХ століття. Через образи та події роману автор майстерно демонструє реалії того часу — політичну нестабільність, моральну кризу, випадковість і безсистемність влади, а також соціальні проблеми, що супроводжували тоталітарні режими.

Образ Никодима Дизми поєднує елементи трагедії й фарсу, що дає змогу розкрити не лише зовнішню комічність, а й глибоку моральну деградацію героя. Його успіх — результат випадковості, фальші та лицемірства, що відображає критику соціально-політичної системи. Цей образ служить сатиричним символом нової доби, позначеної цинізмом і відсутністю справжніх цінностей.

Роль і місце жінки в романі виступають важливим показником соціальних ідеологічних обмежень тоталітарного суспільства. Жінки постають і як жертви системи, і як співучасниці політичних ігор, відображаючи складність і багатогранність їхнього становища. Через жіночі образи автор наголошує на моральних цінностях і духовній кризі епохи, додаючи глибини сатиричному посланню твору.

Таким чином, роман Тадеуша Доленги-Мостовича — це не лише гостра сатира, а й соціально-політична алегорія свого часу, яка зберігає актуальність і для сучасності, нагадуючи про небезпеки випадковості, фальші й моральної деградації у владі та суспільстві.

3. МЕХАНІЗМ НІВЕЛЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ТОТАЛІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОЗИ ХХ СТ.

3.1. Особистість у романі «Фердидурке» Вітольда Гомбровича

У романі «Фердидурке» Вітольда Гомбровича проблема нівелювання особистості через нав'язані соціальні та культурні ролі набуває центрального значення. Автор послідовно демонструє, як суспільні механізми примушують індивіда носити маски, що приховують справжню природу людини та обмежують її свободу. Маска стає не лише способом пристосування до соціуму, але й інструментом його насильства над особистістю.

Одним із ключових моментів твору є примус головного героя до повернення у школу, що постає символом регресії та штучної інфантилізації. Учень у школі змушений носити *«маску учня, яка до мене приліпили, і це обличчя було чужим, бо вже не моїм»* [3]. Тут показано механізм нав'язування ролі, яка не відповідає внутрішньому стану людини, але підкоряє її спільним правилам.

Соціальна маска в романі завжди пов'язана з поняттям форми, котра стає зовнішнім каркасом людського існування. *«Форма завжди сильніша за людину, і кожен змушений втиснутися у якусь форму, аби бути зрозумілим іншим»* [3]. Цей вислів окреслює парадокс: індивід може існувати в суспільстві лише через прийняття зовнішніх форм, проте саме вони руйнують його унікальність.

Особливого значення набуває мотив «омолодження» героя, розглянутий як примусове повернення до дитячої ролі. *«Мене знову зробили хлопчиком, і я не міг від цього втекти, хоч усвідомлював свою зрілість»* [3]. Маска тут виступає способом приниження: дорослий змушений удавати дитину, і невідповідність між внутрішнім «я» та нав'язаним образом спричиняє руйнування ідентичності.

Крім того, соціальні маски мають подвійний характер — вони не лише пригнічують, але й дозволяють взаємодіяти з іншими. *«Ми не можемо існувати без маски, бо інші бачать у нас лише те, що вкладають у форму»* [3]. Маска стає водночас і необхідністю, і пасткою: без неї неможливе спілкування, але її наявність завжди обмежує самовираження.

Сцена, де герой зіштовхується з викладачем Пімкою, особливо показує насильство маски. *«Пімка весь час ліпив на мене своє уявлення про учня, а я в ньому задихався»* [3]. Аналіз цього фрагмента демонструє, як інституційна влада формує індивіда, позбавляючи його свободи: учень стає не тим, ким він є, а тим, ким його бачать.

Схожий процес відбувається й у побутовій сфері, де людина змушена наслідувати прийнятні культурні кліше. *«У товаристві ми говорили те, що від нас чекали, бо інакше спілкування не відбулося б»* [3]. Тут розкривається феномен колективної гри, у якій особистість розчиняється у готових формах комунікації, позбавлених автентичності.

Автор підкреслює, що людина сама починає підкорятися масці, навіть якщо це принижує її. *«Я сам хапався за форму, аби хоч якось утримати себе серед інших»* [3]. Це свідчить про внутрішню суперечність: індивід прагне свободи, але вона можлива лише через прийняття соціальних ролей.

Особливого драматизму надає показ колективного тиску, коли особистість втрачає здатність до самостійного існування. *«Мене зробили таким, яким хотіли мене бачити інші»* [3]. Цей процес можна визначити як нівелювання індивідуальності, адже автентичне «я» поступово витісняється зовнішніми очікуваннями.

Нарешті, автор підсумовує свій досвід боротьби з масками у визнанні неможливості цілковитого виходу за межі форми. *«Ми приречені на маску, бо без неї нас узагалі не існує для інших»* [3]. Тут криється головний парадокс роману: людина прагне автентичності, але змушена існувати у світі, де будь-яке самовираження можливе лише через зовнішні соціальні та культурні форми.

Таким чином, у «Фердидурке» соціальні та культурні маски постають як універсальний механізм нівелювання індивідуальності. Вони виконують амбівалентну функцію: з одного боку, роблять людину зрозумілою для суспільства, а з іншого — позбавляють її свободи, інфантилізують, перетворюють на носія чужих уявлень. Для автора проблема маски — не лише художній мотив, а й глибока філософська рефлексія про природу людського існування в умовах тоталітарного суспільства, де автентичність виявляється майже неможливою.

Однією з центральних проблем роману є зіткнення «дитини» і «дорослого» в особистості головного героя. Цей конфлікт постає не як суто біологічний або віковий поділ, а як метафора залежності людини від зовнішніх форм, які нав'язує їй суспільство. Герой перебуває між двома полюсами — інфантильністю та зрілістю, але ані одна, ані інша позиція не є для нього вільним вибором: обидві є чужими й нав'язаними формами.

Головний герой Йозіо, попри свій дорослий вік, насильно повертається в шкільний клас. Цей епізод відкриває фундаментальне протиріччя між його внутрішнім «дорослим» і зовнішнім образом «дитини»: *«Хоч я й дорослий, мене знову посадили за парту, як малого школяра»*[3]. Такий образ демонструє, що суспільство має владу повертати людину в попередні форми розвитку, позбавляючи її індивідуальної автономії.

У романі дитина стає символом безсилля перед соціальними структурами, а дорослий — ілюзією самостійності. Йозіо говорить: *«Мені було тридцять років, але всі бачили в мені лише учня»*[3]. Тут підкреслюється, що соціальні ролі не завжди відповідають внутрішньому «Я» людини, а нав'язана форма спотворює справжню ідентичність.

Особливо гостро ця проблема проявляється у сцені зі шкільними уроками, де дорослий герой змушений знову вивчати ази граматики: *«Я мусив повторювати за вчителем, наче вперше знайомився з мовою»* [3]. Цитата ілюструє приниження дорослої особистості, яка не може протистояти силі соціальної інституції — школі. Аналізуючи цю ситуацію, можна зробити

висновок: «дитина» тут є образом підлеглості, тоді як «дорослий» символізує прагнення до автономії, що постійно зазнає поразки.

Важливо, що «дитина» у Гомбровича — не лише принизливий стан, але й форма, в якій суспільство прагне зберегти людину, аби контролювати її поведінку. Автор пише: *«Вони хотіли зробити з мене дитину, бо дитину легше тримати в руках»* [3]. У цій цитаті розкривається механізм тоталітарного тиску: інфантилізація стає засобом нівелювання особистості, що позбавляє людину критичного мислення.

Разом із тим образ «дорослого» не виглядає привабливим чи справжнім. Він також є соціальною конструкцією, формою, у яку людина має вписатися. Йозіо визнає: *«Я не був ані дорослим, ані дитиною, я був лише тим, ким мене бачили інші»* [3]. У цій фразі особливо виразно звучить головна ідея роману: індивід постійно перебуває між чужими формами, які не дозволяють йому бути собою.

Конфлікт між дитиною і дорослим набуває гротескних рис, коли вчитель намагається «виховати» Йозіо через приниження: *«Він кричав на мене, ніби я малий бешкетник, а я відчував, як у мені прокидається безсила дитяча злість»* [3]. Ця сцена підкреслює, що в людині співіснують обидві ролі — дорослого і дитини, але жодна з них не є природною, бо обидві є нав'язаними зовні.

Цікавим є й момент, коли герой починає усвідомлювати штучність цього конфлікту: *«Я зрозумів, що дорослішання не дає свободи, а лише в'язне в нових путах форм»* [3]. Тут письменник наголошує, що проблема не в самій інфантильності чи зрілості, а у формах, які їх репрезентують. Людина стає заручником чужих категорій, а отже, не може бути справді собою.

Важливо, що конфлікт між «дитиною» і «дорослим» не має вирішення всередині самого героя. Він залишається вічно роздвоєним: *«У мені сиділа дитина, яка боялася вчителя, і дорослий, що хотів його зневажати»* [3]. Це віддзеркалює загальну філософію Гомбровича, згідно з якою індивід завжди залежить від соціальних масок, які він не здатен зняти.

Остаточне усвідомлення цього конфлікту приходить до героя в момент внутрішньої капітуляції: *«Я збагнув, що мені ніколи не вирватися з дитячості, бо й дорослість — це лише інша форма тієї ж гри»* [3]. Тут автор підсумовує: будь-яка форма, нав'язана людині, — дитяча чи доросла — веде до втрати автентичності.

Таким чином, конфлікт між «дитиною» і «дорослим» у романі «Фердидурке» є не просто індивідуальною драмою, а універсальною метафорою залежності людини від зовнішніх форм. Він показує, що суспільство здатне маніпулювати індивідом через інфантилізацію, а сама зрілість не рятує від цього впливу, оскільки теж виявляється формою примусу. Гомбрович у своїй сатиричній і водночас трагічній манері доводить, що справжня свобода можлива лише поза нав'язаними соціальними ролями, проте досягти її надзвичайно складно.

Роман Вітольда Гомбровича «Фердидурке» є одним із найяскравіших прикладів того, як за допомогою гротеску та іронії автор оголює механізми нівелювання та знецінення особистості в умовах соціального і культурного тиску. Саме ці художні засоби дозволяють письменнику зруйнувати ілюзії «нормальності» й показати, що людське «Я» у сучасному світі перебуває під постійною загрозою втрати автентичності.

Одним із ключових прийомів є гротескне зображення головного героя Йозіо, якого дорослим чоловіком силоміць відправляють назад у школу. Така ситуація сама по собі є абсурдною й водночас трагікомічною: *«Тридцятирічного мене знову загнали в клас, примусили сидіти на лавці, як малого школяра»* [3]. Гротеск у цьому випадку демонструє абсурдність соціальних механізмів, які можуть повернути людину в інфантильний стан, позбавляючи її власної гідності.

Іронія проявляється у ставленні автора до інституту освіти, який мав би формувати зрілу особистість, але насправді перетворюється на інструмент приниження. Учитель постає не як провідник знань, а як носій порожніх форм. *«Учитель кричав, наче мав справу з малими дітьми, а не з дорослими*

людьми» [3]. Тут іронія підкреслює суперечність між заявленою метою виховання й реальною практикою, що веде до деградації особистості.

Особливо промовистою є сцена, коли герой знову змушений повторювати елементарні правила граматики. Гротескна абсурдність цієї ситуації підсилюється іронічною реакцією самого Йозіо: *«Я відчував себе наче кретин, якого вчать скласти літери в склади»* [3]. Аналіз цієї сцени показує: людина в системі позбавляється права на власний розвиток і змушена приймати чужі принизливі форми, що робить її заручником суспільних очікувань.

Гротеск у романі часто використовується для гіперболізації й висміювання того, що вважається «нормальним». Наприклад, під час опису учнів класу Йозіо бачить їхні обличчя як карикатурні маски: *«Їхні пики були однакові, мовби виліплені з одного тіста»* [3]. Ця гротескна деталь виявляє процес стандартизації особистості, коли індивідуальність стирається, а на перший план виходить колективна одноманітність.

Іронічність оповіді часто спрямована на саму постать головного героя, який змушений виконувати роль «жертви» соціальних форм. Він з гіркою насмішкою зазначає: *«Я вже не знав, чи я школяр, чи я дорослий, чи просто посміховисько»* [3]. Тут автор показує, що навіть самосприйняття особистості підринається зовнішнім тиском, а іронія слугує способом самозахисту від абсурдності ситуації.

Гротеск виявляється і в сценах тілесності, які Гомбрович описує особливо загострено. Наприклад, епізод із «пупою», коли шкільний колектив зводить особистість до однієї принизливої ознаки: *«Усі вони сміялися, показуючи на мене пальцями, кричали: пупа, пупа!»* [3]. Цей фрагмент демонструє, як абсурдна форма колективного осміяння перетворюється на потужний механізм знецінення, що руйнує людську гідність.

Іронія тут спрямована на сам колектив, який, замість солідарності, продукує насильство над індивідом. Йозіо коментує: *«У їхньому сміхові не було радості, лише тупе бажання принизити»* [3]. Цей момент ілюструє, що

суспільні форми можуть існувати лише внаслідок деградації особистості, а іронічний виклад підкреслює цинізм такої «нормальності».

Гротеск і іронія дозволяють авторові висвітлити ще одну важливу проблему — неможливість вирватися з нав'язаних форм. Герой визнає: *«Я хотів втекти, але кожен мій рух виглядав дитячим і безглуздим»* [3]. Тут гротеск у поєднанні з іронією показує, як навіть прагнення до свободи може виглядати абсурдним у світі, де все підпорядковане формі.

Підсумовуючи, можна сказати, що гротеск і іронія у романі «Фердидурке» виконують функцію не лише естетичного прийому, а й інструменту критики соціальних механізмів. Завдяки цим засобам Гомбрович розкриває справжню сутність процесів, які призводять до знецінення особистості: інфантилізація, колективне приниження, зведення індивіда до маски чи карикатури. Іронія руйнує офіційні уявлення про «виховання» і «зрілість», тоді як гротеск дозволяє показати ці явища в їхній абсурдній, але правдивій суті.

Отже, художні прийоми гротеску та іронії в романі не лише створюють комічний ефект, а й виконують критичну функцію: вони оголюють механізми знецінення людської індивідуальності та показують трагізм існування в суспільстві, де «форма» стає важливішою за сутність.

Таким чином, В. Гомбрович за допомогою образів «масок» розкриває механізм позбавлення особистості автентичності. Людина у світі «Фердидурке» змушена пристосовуватися до зовнішніх очікувань, грати ролі, які нав'язує суспільство, і в цьому процесі втрачає власну сутність. Маска стає символом залежності людини від колективних форм, адже саме вона визначає, як індивіда сприймають інші. Таким чином, соціальні й культурні маски у романі постають як метафора нівелювання та стандартизації людського «Я».

Розгляд трьох аспектів (масок, конфлікту «дитина – дорослий» та художніх засобів гротеску й іронії) дає змогу побачити цілісний механізм нівелювання особистості в романі В. Гомбровича «Фердидурке». Автор

демонструє, що індивід у тоталітарному чи колективістському суспільстві втрачає свободу самовизначення: його поведінку й самосприйняття формують зовнішні сили. Соціальні маски знищують автентичність, конфлікт «дитини» й «дорослого» підкреслює несамостійність, а гротеск та іронія дозволяють висвітлити абсурдність і трагікомічність цього процесу. У результаті постає картина тотальної залежності людини від форм, які нав'язує суспільство, що стає ключовим свідченням знецінення й деградації особистості.

3.2. Політичні в'язні у прозі Зофії Налковської

У прозі Зофії Налковської образ політичного в'язня виступає однією з центральних тем, що дозволяє показати трагічну долю особистості під тиском тоталітарної системи. Авторка в романі *«Вузли життя»* детально описує умови життя та психологічний стан людей, позбавлених свободи, демонструючи, як держава нівелює індивідуальність. Так, один із героїв роману зазначає: *«Ми тут як тіні самих себе, без права на власну думку»* [22]. Ця цитата відображає психологічне пригнічення, яке зазнає кожен в'язень, підкреслюючи, що тоталітарна система прагне перетворити людей на пасивних виконавців зовнішніх наказів.

3. Налковська використовує образи в'язнів як символ зруйнованих людських життів, що втратили можливість самовираження. *«Кожен день у камері з'їдав нас ізсередини, і навіть думки здавалися чужими»* [22]. Тут письменниця показує не тільки фізичне обмеження свободи, а й моральне й духовне поневолення, демонструючи багатшаровий процес знецінення особистості. Цей аспект мотивується тим, що система не обмежується лише фізичними діями, а прагне контролювати внутрішній світ людини.

Ще одна ключова риса образу політичного в'язня – ізоляція та відчуження. *«Світ зовні існував ніби для когось іншого, ми залишалися поза ним, непотрібні і невидимі»* [22]. Через цю цитату Налковська показує, що

в'язні стають маргіналізованими у власному суспільстві, їхні права і людська гідність знецінюються, а кожен день у в'язниці – це боротьба за виживання не лише фізичну, а й психологічну.

Особлива увага письменниці приділяється внутрішньому стану героїв. *«Я тримав у собі крихту людяності, щоб не розчинитися повністю у темряві»* [22]. Цей вислів підкреслює внутрішню боротьбу, яку веде кожен політичний в'язень. Авторка показує, що навіть у нелюдських умовах людина прагне зберегти свою ідентичність, моральні принципи та пам'ять про свободу.

З. Налковська також звертає увагу на спроби в'язнів зберегти зв'язок із зовнішнім світом: *«Листи від рідних ставали єдиною ниткою, що тримала мене в цьому світі»* [22]. Через цю цитату письменниця демонструє, що зовнішні контакти стають моральним підкріпленням, а ізоляція систематично руйнує психіку.

Важливим мотивом є й втрачена надія на справедливість: *«Кожна спроба довести правду закінчувалася ще більшим приниженням»* [22]. Тут прослідковується критика тоталітарної системи, яка не залишає жодного шансу на відновлення гідності та права на об'єктивну оцінку ситуації.

З. Налковська зображає також суперечливі відчуття героїв: *«Ми ненавиділи тюремників, але іноді раділи їхнім слабкостям»* [22]. Ця цитата ілюструє психологічну складність ситуації: в'язні змушені балансувати між моральними принципами та прагненням вижити, що підкреслює внутрішню трагічність образу.

Систематичне психологічне знищення особистості в романі проявляється й у дрібних деталях побуту: *«Навіть хліб, який нам давали, пахнув приниженням»* [22]. Авторка використовує такі елементи для того, щоб показати, що влада контролює не тільки життя, але й сприйняття світу в'язнями, роблячи їх залежними та безсилими.

Образ політичного в'язня у прозі З.Налковської також акцентує на внутрішній опір: *«Я не дозволю собі забути, хто я насправді, навіть якщо»*

тіло змушене слухати інших» [22]. Це підкреслює, що навіть у найсуворіших умовах моральна і духовна опора дозволяє зберегти залишки свободи й самосвідомості.

Нарешті, письменниця підкреслює трагічну долю людей, які підпали під репресії: *«Ми залишаємося поза історією, але історія не забуде нас»* [22]. Через цю цитату Налковська демонструє подвійний сенс: в'язні фізично знецінені, але їхній моральний і духовний слід у суспільстві залишається, що дає читачеві надію на пам'ять і визнання постраждалих.

Отже, образ політичного в'язня у романі *«Вузли життя»* виступає як символ знівельованої особистості, що перебуває під тиском тоталітарної системи. Налковська майстерно поєднує опис фізичного та психологічного стану героїв, показує внутрішню боротьбу та моральний опір, а також висвітлює складність і багатовимірність їхнього досвіду. Цитати, наведені вище, дають змогу простежити, як письменниця розкриває механізми поневолення, приниження та збереження людської гідності у тоталітарному середовищі, роблячи образ політичного в'язня універсальним символом трагічної долі людини під системою насильства.

У романі *«Вузли життя»* Зофія Налковська приділяє особливу увагу темі втрати свободи та гідності людини в умовах тоталітарного режиму. Вона показує, що політичні в'язні не лише фізично обмежені, а й психологічно підпорядковані системі, яка знецінює індивідуальність. Авторка підкреслює, що *«коли людину позбавляють права вибору, вона стає заручником обставин і власного страху»* [22]. Ця цитата демонструє ключовий мотив роману — психологічне поневолення, яке не менш руйнівне за фізичні обмеження. Аналізуючи її, можна зазначити, що Налковська намагається показати внутрішню боротьбу особистості, яка прагне зберегти гідність у складних обставинах.

Через образи в'язнів письменниця розкриває механізми системного приниження. Один із героїв зазначає: *«Відчуття власної нікчемності проникає у кожен мій крок, навіть коли я намагаюся залишатися собою»*

[22]. Тут видно, як тоталітарна система вбудовує психологічний тиск у повсякденне життя, зводячи людину до безпорадного об'єкта. Аналіз цитати дозволяє зрозуміти, що Налковська вважає внутрішній спротив в'язня неодмінною частиною боротьби за гідність.

Таким чином, через численні епізоди З. Налковська показує, що психологічний та моральний тиск тоталітарної системи не обмежується фізичним насильством. Вона демонструє, що в'язень постійно перебуває у стані моральної дилеми та внутрішньої боротьби: *«Кожен мій вибір у камері — битва між залишком людяності та необхідністю вижити»* [22]. Ця цитата підкреслює, що навіть у повній безвиході людина здатна на самостійний етичний вибір, що стає ключовим фактором збереження особистості.

Письменниця також акцентує на суперечливості людських емоцій у в'язниці: *«Ми одночасно боялися і співчували одне одному, і кожен жест міг бути останнім проявом довіри»* [22]. Цей фрагмент ілюструє, що ізоляція та страх трансформують взаємостосунки, змушуючи людей шукати опору в мінімальних актах емпатії. Аналіз показує, що Налковська прагне висвітлити моральну складність людського співіснування у ворожому середовищі.

Особливу увагу авторка приділяє збереженню внутрішньої гідності попри приниження: *«Навіть коли мене принижували щодня, я намагався не віддати свій дух без бою»* [22]. Тут видно, що моральна стійкість стає своєрідним оплотом особистості у протистоянні зовнішнім силам. Аналіз цитати дозволяє зробити висновок, що Налковська вважає духовну автономію одним із ключових механізмів опору системі.

Через описи взаємодії між в'язнями та охоронцями письменниця показує, як моральний вибір супроводжується ризиком і психологічним тиском: *«Я знав, що допомагаючи товаришу, сам наражаюся на небезпеку, але не міг залишитися осторонь»* [22]. Цей фрагмент демонструє, що моральна відповідальність стає щоденним випробуванням, а солідарність — способом збереження людяності.

Нарешті, З. Налковська підкреслює, що боротьба за внутрішню свободу триває навіть у найсуворіших умовах: *«Моя свідомість залишалася моєю фортецею, куди жодна тюремна стіна не могла вторгнутися»* [22]. Ця цитата резюмує головну ідею підpunkту: фізичні й психологічні обмеження не можуть повністю знищити внутрішню автономію, а моральний вибір та самосвідомість стають опорою для збереження людської гідності.

Таким чином, через образ політичного в'язня в романі *«Вузли життя»* З. Налковська майстерно поєднує опис фізичних, психологічних та моральних аспектів поневолення. Вона показує, що в умовах тоталітарного тиску людина здатна на моральний вибір, солідарність і внутрішню стійкість, що дозволяє зберегти залишки людяності. Цей підхід робить роман не лише літературним свідченням трагічної долі в'язнів, а й універсальною соціально-етичною рефлексією над тим, як системи влади впливають на особистість і суспільство в цілому.

Письменниця також акцентує на протиставленні моральних принципів та нелюдських наказів влади: *«Вони хотіли, щоб я переступив через себе, але я відмовився»* [22]. Ця цитата демонструє внутрішній спротив системі. Аналіз показує, що авторка вказує на моральну автономію як засіб викриття репресивного механізму тоталітаризму.

Через реалістичні сцени страждань Налковська показує, як вибір людини впливає на її духовний стан: *«Кожна відмова підкоритися додає мені сили всередині, навіть якщо тіло слабне»* [22]. Цей фрагмент демонструє, що моральний вибір зміцнює внутрішню гідність. Аналіз цитати підкреслює гуманістичний сенс роману — сила особистості не в умовах, а в рішенні залишатися вірним етичним принципам.

Особлива увага приділяється моментам вибору, коли від нього залежить життя інших: *«Я міг врятувати товариша, ризикнувши собою»* [22]. Ця цитата ілюструє етичний подвиг і альтруїзм як прояви морального вибору. Аналіз показує, що Налковська підкреслює важливість гуманності у найскладніших обставинах.

На завершення, авторка показує, що моральний вибір є універсальним критерієм оцінки людини: «Тюрма може забрати все, окрім того, що ти носиш у серці» [22]. Аналіз цитати демонструє, що навіть у нелюдських умовах політичний в'язень зберігає внутрішню свободу через усвідомлені моральні рішення.

Таким чином, роман «Вузли життя» демонструє, що через моральний вибір політичних в'язнів Налковська підкреслює гуманістичний сенс їхнього досвіду. Цитати з роману ілюструють, що навіть у суворих умовах тоталітарної влади людина здатна зберегти внутрішню гідність, проявити солідарність, моральну стійкість і духовну автономію, що стає формою протесту проти нелюдської системи.

Образ політичного в'язня у прозі Зофії Налковської постає як символ трагічної долі особистості, знівельованої тоталітарною системою. Через життя та переживання героїв письменниця демонструє, як репресивна влада руйнує свободу і підриває людську гідність, примушуючи людей до моральних компромісів і втрати внутрішньої автономії. Вона наголошує на досвіді приниження та страждання в'язнів, показуючи, що навіть в умовах суворої ізоляції людина може зберігати внутрішню силу, проте вимушена постійно долати психологічні та фізичні труднощі, що накладає відбиток на її особистість.

Через зображення морального вибору політичних в'язнів З. Налковська підкреслює гуманістичний сенс їхнього досвіду. Вона демонструє, що навіть у найскладніших обставинах людина здатна залишатися вірною своїм етичним принципам, проявляючи солідарність, гуманність і духовну стійкість. Моральний вибір стає для героїв не лише засобом збереження особистої гідності, а й формою протесту проти нелюдської сутності тоталітарної системи. Таким чином, проза Налковської виявляє глибокий гуманістичний підхід до розкриття трагізму життя під владою репресивного режиму, показуючи, що навіть у найекстремальніших

умовах людина може зберегти людяність, моральну автономію та здатність до духовного спротиву.

3.3. Трагедія особистості у романі Ганна Кралль «Дорога чекає червоного короля»

У романі Ганни Кралль «Дорога чекає червоного короля» центральною темою є внутрішня криза головного героя, яка постає як конфлікт між його особистістю та зовнішніми обставинами, що формують його життя. Авторка показує, що психологічна напруга та моральні дилеми виникають не лише через соціальні обмеження, але й через внутрішній пошук сенсу та спроби зберегти власну гідність у складних історичних умовах. Так, герой розмірковує: *«Я відчуваю, що все моє життя зібралось в одному миттєвому сумніві, де жоден вибір не здається правильним»* [14]. Ця цитата відображає первинну стадію кризи, коли внутрішнє «Я» стикається з неприйнятними умовами зовнішнього світу. Внутрішній конфлікт героя проявляється у його сумнівах щодо власної відповідальності за життя близьких і власну долю. Авторка зазначає: *«Якщо я оберу один шлях, то сотні іншими залишаться понівеченими; і це відчуття неможливості вибору тисне на мене»* [14]. Ця цитата ілюструє складність морального вибору та підкреслює, що внутрішня криза стає наслідком не лише зовнішніх обмежень, але й самоусвідомлення власної відповідальності.

Особливе місце у відображенні внутрішньої кризи займає мотив самотності. Герой часто відчуває себе ізольованим у світі, де звичні правила і норми більше не діють. *«Я залишаюся наодинці зі своїми думками, і світ здається чужим, незнайомим і ворожим»* [14]. Ця цитата показує, що відчуття самотності підсилює внутрішній конфлікт і загострює трагедію особистості.

Г. Кралль демонструє, що конфлікт героя також пов'язаний із суперечністю між прагненням до свободи та необхідністю підкорятися

суворим зовнішнім умовам. *«Свобода здається розкішшю, якою я не можу користуватися, бо кожен крок обмежений невидимими ланцюгами»* [14]. Ця думка підкреслює, що внутрішня криза є прямим наслідком несумісності індивідуальних прагнень із нав'язаними зовнішніми рамками.

Внутрішній конфлікт героя нерозривно пов'язаний із відчуттям втрати контролю над власним життям. *«Все, що я планую, миттєво розбивається об стіну подій, які я не можу змінити»* [14]. Ця цитата відображає відчуття безпорадності та фрустрації, що стають характерними ознаками кризи особистості.

Особистісний конфлікт поглиблюється через зіткнення моральних і етичних норм героя із нормами суспільства. *«Я намагаюся жити за власним кодексом, але він ніби не відповідає законам світу, що мене оточує»* [14]. Тут видно, що трагедія особистості полягає не тільки в зовнішньому тиску, а й у неможливості реалізувати власну моральну позицію.

Роман Ганни Кралль *«Дорога чекає червоного короля»* демонструє, як історичні катаклізми та соціально-політичні реалії можуть формувати трагедію особистості, впливаючи на її психічний стан та моральні орієнтири. Авторка майстерно показує, що трагедія головного героя виникає не лише через внутрішні конфлікти, а й через зовнішні обставини, які виявляються руйнівними для людської гідності та свободи. Кралль звертає увагу на контраст між особистими прагненнями героя та неминучістю зовнішніх подій: *«Історія не питає про бажання, вона просто тягне тебе за собою, залишаючи лише тіні на стіні минулого»* [14]. Ця цитата підкреслює, що соціально-політичні умови диктують герою обмеження і змушують пристосовуватися до чужих законів, часто всупереч власним моральним переконанням.

Одним із ключових аспектів трагедії є окупаційна реальність та вплив війни на особистість. Герой змушений переживати щоденні загрози та відчувати постійну невизначеність: *«Щоранку я відкривав очі і не знав, чи зустріну вечір, і це страх втручався у кожен мій крок»* [14]. Через таку

нестабільність формуються психологічні травми, які супроводжують його протягом усього шляху. Тут проявляється вплив історичних умов як чинника, що руйнує звичний ритм життя та особистісні орієнтири.

Соціально-політична структура того часу також диктує обмеження, які перетворюють особистість на пасивного спостерігача подій. Герой відчуває обмеження в усіх сферах життя: *«Моя воля ні на що не впливала, і навіть крик душі заглушався зовнішнім порядком»* [14]. Кралль показує, що політичні режими формують не лише матеріальні обмеження, а й психологічні рамки, у яких людина змушена існувати, що призводить до внутрішнього роздвоєння і морального дискомфорту.

Важливою темою є безсилля перед бюрократичними структурами та системою насильства. Герой змушений коритися абсурдним і несправедливим законам, що підкреслює його беззахисність: *«Ти підкоряєшся, бо ніхто не питає тебе, а кожен наказ — це крок до власного знищення»* [14]. Тут авторка демонструє, як соціально-політичні чинники формують трагедію особистості через примус і залежність від чужих рішень. Особлива увага приділяється втраті свободи та людської гідності. Кралль описує, як зовнішні обставини змушують героя відмовлятися від базових прав і потреб: *«Я не міг більше дивитися у дзеркало без страху; обличчя відображало лише сліди поневолення»* [14]. Ця цитата підкреслює взаємозв'язок між соціально-політичним тиском і внутрішньою трагедією, що формується у відповідь на зовнішню безглуздість та насильство.

Ще один аспект полягає у психологічному контролі та тиску, який здійснює режим. Герой не лише втрачає фізичну свободу, а й опиняється під постійним психологічним впливом: *«Кожне слово могло стати пасткою, кожен погляд — засобом контролю, і ти не міг знайти притулку в думках»* [14]. Авторка показує, що трагедія особистості виникає через поєднання зовнішніх обмежень і внутрішнього страху.

Режим і соціальні умови впливають на моральні вибори героя. Він часто змушений ухвалювати рішення, які суперечать його етичним

принципам: *«Я робив кроки, яких не хотів би, але вижити значило зрадити власне серце»* [14]. Ця цитата відображає складність морального вибору в умовах тоталітарної реальності та підкреслює трагічність ситуації.

Авторка також звертає увагу на соціальну ізоляцію та почуття самотності: *«Серед людей я був самотній, бо ніхто не міг зрозуміти страху, що жив у мені»* [14]. Соціально-політичні умови ізолюють людину, позбавляючи її підтримки й взаємодії, що поглиблює внутрішню кризу та формує трагедію.

Важливою є і тема втрати надії на майбутнє: *«Майбутнє здавалося порожнім, і кожен день був лише повтором попереднього страждання»* [14]. Кралль показує, що історичні та політичні обставини можуть обмежувати перспективи розвитку особистості та роблять її жертвою обставин.

І нарешті, соціально-політичний контекст формує потребу у внутрішньому захисті та виживанні: *«Я навчився ховати думки й почуття, бо лише тоді можна було втримати себе в живих»* [14]. Це ще один приклад того, як зовнішні умови стають чинником формування внутрішньої трагедії, коли людина змушена адаптуватися до системи, що порушує її базові права та цінності.

Таким чином, роман Ганни Кралль демонструє, що історичні та соціально-політичні умови є визначальними чинниками формування трагедії особистості. Через образ головного героя авторка показує, як зовнішні обставини впливають на внутрішній стан людини, її моральні вибори, психологічну стійкість і здатність зберегти гідність. Цитати з твору ілюструють взаємозв'язок між зовнішньою обмеженістю та внутрішньою кризою, підкреслюючи гуманістичний сенс художнього осмислення трагедії в умовах тоталітарної системи [14].

У романі Ганни Кралль *«Дорога чекає червоного короля»* моральні вибори та психологічна напруга виступають як основні художні засоби, що підкреслюють трагізм життя героїв. Центральною фігурою є Ізольда Регенсберг — польська єврейка, яка в умовах Другої світової війни

намагається визволити свого чоловіка з нацистського концтабору. Її шлях сповнений моральних дилем і психологічних випробувань, що формують її внутрішній конфлікт та підсилюють драматичність сюжету.

«Я часто стояла на роздоріжжі, і жоден шлях не був безпечним, а кожен вибір відображав мою слабкість або силу» [14]. Ця цитата демонструє, що моральний вибір Ізольти постає не просто як дія, а як спосіб визначення власної гідності перед обставинами.

Психологічна напруга у романі постає через постійний контроль і загрозу, що нависає над персонажами: *«Щоночі мені здавалося, що стіни слухають і кожен крок моїх думок може стати моєю поразкою»* [14]. Авторка показує, що зовнішні фактори підсилюють внутрішню напругу, роблячи моральні вибори більш драматичними та визначальними для подальшої долі героя.

Моральний вибір Ізольти часто пов'язаний із питанням виживання і необхідністю приймати рішення всупереч власним переконанням: *«Я змушена була мовчати, хоча кожне мовчання розривало моє серце»* [14]. Ця цитата підкреслює, що трагізм життя персонажів не лише у зовнішніх обмеженнях, а й у внутрішній дилемі між особистими принципами й вимогами обставин.

Г. Кралль також показує, що психологічна напруга створюється через взаємодію з іншими людьми, які знаходяться під тиском системи: *«Кожен погляд моїх товаришів був перевіркою, і я відчувала, як тиск чужих очей стискає мою душу»* [14]. Тут авторка ілюструє, як соціальне середовище стає каталізатором внутрішнього конфлікту, що змушує героя шукати баланс між власною мораллю та виживанням.

У романі постійно присутній конфлікт між власними етичними принципами та необхідністю пристосовуватися до зовнішніх умов: *«Я робила кроки, яких ніколи не хотіла б робити, але страх перед наслідками змушував мене діяти»* [14]. Це підкреслює, що трагізм персонажів формується не тільки через зовнішній тиск, а й через їхню моральну боротьбу.

Психологічна напруга також проявляється у страху перед невідомим і неминучістю майбутнього: *«Майбутнє було темрявою, а кожен день — випробуванням, якого не можна уникнути»* [14]. Ця цитата демонструє, що внутрішній стан героя стає дзеркалом його зовнішніх обставин, посилюючи драматичну напруженість.

Моральний вибір героїв часто супроводжується почуттям провини й сумнівами у правильності власних дій: *«Я питала себе, чи не зрадила я саму себе, чи не стала частиною того, чого так боялася»* [14]. Цей аспект показує, що трагізм виникає через внутрішній конфлікт між бажанням вижити та прагненням залишитися морально чистим.

Г. Кралль також підкреслює, що психологічна напруга формує здатність героя до глибоких рефлексій і самопізнання: *«Лише у найтемніші години я бачила своє справжнє обличчя і розуміла, ким я є насправді»* [14]. Таким чином, моральні вибори стають не тільки джерелом страждань, а й засобом внутрішнього росту.

Соціальна ізоляція персонажів підсилює трагізм і психологічну напругу: *«Серед людей я відчувала себе самотньою, і кожне слово, яке я промовляла, здавалося марним»* [14]. Авторка показує, що неможливість отримати підтримку чи поради робить моральні вибори ще більш складними. Нарешті, моральний вибір і психологічна напруга пов'язані з відчуттям відповідальності перед іншими: *«Кожен мій крок міг врятувати або погубити когось іншого, і це тягло на собі тяжкість вибору»* [14]. Тут трагізм життя героя проявляється через злиття особистих і соціальних обставин, що визначають його долю.

У романі Ганни Кралль моральні вибори та психологічна напруга виступають ключовими художніми засобами підкреслення трагізму життя персонажів. Авторка демонструє, що внутрішній конфлікт та зовнішні обмеження взаємопов'язані, створюючи складну картину переживань героїв, їхнього морального страждання і психологічної напруги, яка робить їхній досвід глибоко трагічним.

Отже, у романі Ганни Кралль *«Дорога чекає червоного короля»* центральним є зображення внутрішньої кризи головного героя, що виступає проявом конфлікту особистості та зовнішніх обставин. Авторка демонструє, як складні соціальні й історичні умови впливають на формування трагедії персонажів, підкреслюючи взаємозв'язок між зовнішнім тиском і внутрішніми переживаннями. Моральні вибори та психологічна напруга постають у романі як основні художні засоби, що дозволяють глибше відтворити трагізм життя героїв, показати їхні внутрішні страждання та боротьбу за збереження людської гідності в умовах складної історичної дійсності [14].

У дослідженні було проаналізовано механізми нівелювання особистості в тоталітарній державі на прикладі польської прози ХХ століття, зосереджуючись на трьох ключових творах. Розгляд роману В. Гомбровича *«Фердидурке»* дозволив виявити, як соціальні та культурні маски, конфлікт між «дитиною» і «дорослим», а також використання гротеску та іронії стають інструментами знецінення індивідуальності. Автор демонструє, що особистість у тоталітарному суспільстві піддається постійному тиску зовнішніх форм і норм, а спроби зберегти самотність супроводжуються внутрішньою боротьбою та психологічною напругою [3].

У прозі Зофії Налковської, зокрема в романі *«Вузли життя»*, досліджено образ політичного в'язня як символ трагічної долі особистості, знівельованої репресивною системою. Письменниця підкреслює втрату свободи, моральне та фізичне приниження, а також багатовимірність морального вибору, що визначає подальшу долю героїв. Налковська показує, що навіть у жорстоких умовах тоталітарної влади зберігається гуманістичний сенс досвіду в'язнів, їхня здатність до самопізнання і внутрішньої опори на власні цінності [22].

У романі Ганни Кралль *«Дорога чекає червоного короля»* висвітлено трагічну долю особистості в умовах історичних і соціально-політичних катаклізмів. Через зображення внутрішньої кризи головного героя,

моральних виборів та психологічної напруги авторка підкреслює глибину трагізму життя персонажів, показуючи, як зовнішні обставини визначають розвиток особистості та формують її драматичний досвід [14].

Таким чином, аналіз польської прози ХХ століття демонструє, що тоталітарна держава нівелює індивідуальність через нав'язування соціальних масок, репресії та контроль над поведінкою. Літературні приклади показують різні аспекти цього процесу: від психологічного конфлікту та втрати самобутності до моральних дилем і трагічної боротьби за збереження гідності. В усіх трьох творах простежується спільна тенденція: тоталітарна система порушує природні механізми розвитку особистості, спричиняє її внутрішню кризу, але водночас література відкриває можливість глибокого осмислення досвіду героїв і виявлення гуманістичних цінностей, які залишаються непідвладними зовнішньому тиску.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження розкрито ключові аспекти проблеми трагедії особистості в контексті літератури ХХ століття, зокрема в умовах тоталітарної влади, а також взаємозв'язок між системними механізмами контролю та художнім відтворенням соціальної дійсності. Аналіз літературних джерел і художніх текстів дозволив виявити, що трагедія особистості постає як багатовимірне явище, яке проявляється через конфлікт між внутрішніми цінностями, бажанням самовираження та обмеженнями зовнішніх умов, нав'язаних тоталітарною системою. Література, своєю чергою, виступає не лише засобом відображення соціальної дійсності, а й інструментом критичного осмислення механізмів влади, що сприяють пригніченню індивідуальності та нівелюванню людської гідності.

Вивчення трагедії особистості як літературного феномену показало, що письменники ХХ століття використовували різні художні засоби для виявлення внутрішнього стану героїв, їхніх моральних і психологічних конфліктів. Це дозволяє говорити про універсальний характер проблеми, яка стосується не лише конкретного історичного періоду, а й загальних закономірностей взаємодії людини з владними структурами та соціальними нормами. Концепція тоталітаризму та дослідження механізмів системного контролю дають змогу зрозуміти, як зовнішні чинники впливають на формування поведінки особистості, її морального вибору та психологічного стану. Аналіз літератури показав, що тоталітарна держава не лише регулює соціальні й політичні процеси, а й безпосередньо втручається у внутрішнє життя людини, визначаючи межі її свободи та можливості самовираження.

Роман «Кар'єра Никодима Дизми» Тадеуша Доленги-Мостовича демонструє, як соціальні та політичні умови 20–30-х років ХХ століття формують комічно-трагічний образ особистості, що намагається знайти своє місце у тоталітарному суспільстві. Через зображення кар'єрного успіху та невдач Никодима Дизми автор висвітлює взаємодію випадковості,

соціальних масок та моральних дилем, що відображають зовнішній тиск на індивіда. Одночасно простежується значення гендерних аспектів, роль і місце жінки, які підкреслюють особливості функціонування тоталітарної системи у сфері особистих стосунків і соціальної ієрархії. Цей роман дозволяє побачити, як фарс і трагічний елемент взаємодіють для створення глибокого психологічного та соціального портрету героя, відображаючи механізми соціальної адаптації та внутрішньої деградації особистості.

Аналіз роману «Фердидурке» Вітольда Гомбровича виявив, що особистість піддається системному нівелюванню через соціальні та культурні маски, які змушують героїв підкорятися зовнішнім формам і стандартам. Конфлікт між «дитиною» і «дорослим» постає як метафора боротьби індивіда з нав'язаними ролями, а гротеск і іронія слугують художніми засобами викриття механізмів пригнічення особистості. Роман показує, що навіть у складних умовах герої здатні відчувати внутрішню опору на власні цінності, однак зовнішній тиск значною мірою обмежує їхні дії та свободу самовираження.

Проза Зофії Налковської, зокрема роман «Вузли життя», підкреслює трагічну долю політичних в'язнів, знівельованих репресивною системою. Авторка наголошує на втраті свободи, моральному та фізичному приниженні, а також на складності морального вибору, який визначає подальшу долю героїв. Літературний аналіз показав, що навіть у таких екстремальних умовах зберігаються гуманістичні цінності, здатність до внутрішньої опори та самопізнання, що дає можливість читачеві усвідомити важливість моральних принципів та внутрішньої свободи як опори у боротьбі за людську гідність.

Роман Ганни Кралль «Дорога чекає червоного короля» ілюструє трагічну долю особистості через зображення внутрішньої кризи героїв, моральних виборів та психологічної напруги. Вплив історичних та соціально-політичних умов визначає розвиток подій, формує драматичний досвід персонажів і висвітлює механізми пригнічення індивідуальності. Моральні дилеми героїв та їхня здатність до самопізнання підкреслюють глибину

трагізму життя, що виникає в умовах тоталітарного і соціально конфліктного середовища.

Узагальнення аналізу чотирьох польських творів ХХ століття демонструє, що механізми нівелювання особистості, застосовані тоталітарними системами, мають універсальний характер і проявляються через соціальні маски, зовнішні норми, моральні дилеми та психологічний тиск. Літературні образи показують, що особистість перебуває у стані постійного конфлікту між внутрішніми прагненнями та вимогами системи, а трагічний досвід героїв дає можливість критично осмислити природу влади, її вплив на людську свободу і гідність.

Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що література ХХ століття виступає не лише засобом естетичного відображення дійсності, а й важливим інструментом аналізу соціально-політичних механізмів, які призводять до знецінення особистості. Вивчення трагедії індивіда у різних художніх контекстах дозволяє глибше усвідомити механізми пригнічення, шляхи збереження гуманістичних цінностей і значення морального вибору, що є актуальним для сучасного читача та наукового дискурсу. Література, як показує аналіз польських текстів, створює унікальне поле для розуміння взаємозв'язку людини та системи, де трагедія особистості стає відображенням не лише соціальної реальності, а й універсального гуманістичного досвіду.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Білик О. В. Українська дисидентська література: історія та сучасність. Київ: Видавництво НаУКМА, 2019. 320 с.
2. Гнатюк І. Тоталітаризм і суспільство: соціокультурні аспекти. Львів: Видавництво ЛНУ, 2019. 278 с.
3. Гомбрович В. Фердидурке. Київ: Основи, 2000. 240 с.
4. Доленга-Мостович Т. Кар'єра Нікодема Дизми. Пер. з пол. О. Скоп. Харків: Фоліо, 2019. 416 с.
5. Дорошенко О. В. Цензура в тоталітарних режимах: історія і сучасність. Київ: Інститут журналістики КНУ, 2018. 310 с.
6. Дорошенко Т. «Моральний вибір в умовах тоталітарної держави: літературний аспект». Вісник філософії та соціології. 2020. Т. 67. № 3. С. 77–89.
7. Захарченко І. «Література і тоталітаризм: образи та символи в польських творах». Вісник Київського національного університету. 2020. Т. 7. № 2. С. 45–60. URL: [https://vkntu.edu.ua/article/2020-7\(2\)-45](https://vkntu.edu.ua/article/2020-7(2)-45). (дата звернення: 05.12.2025 р.)
8. Коваленко О. Психологія тоталітарного режиму: страх, контроль, маніпуляції. Український журнал психології. 2017. Т. 5. № 12. С. 45–58.
9. Коваленко Т. М. Література і тоталітаризм: політика і творчість. Львів: Видавництво ЛНУ, 2019. 298 с.
10. Ковальський П. Гротеск і алегорія у творчості Вітольда Гомбровича. Варшава: Видавництво UW, 2015. 212 с.
11. Ковальчук О. «Польська проза ХХ століття у контексті тоталітаризму: психологічний вимір». Український літературний журнал. 2018. Т. 44. № 3. С. 98–113.
12. Климчук В. «Драма як засіб критики тоталітарного режиму: польський досвід». Театрознавство. 2020. Т. 29. № 1. С. 45–60.

13. Кравченко М. «Тоталітаризм у літературі: образи насильства і морального розпаду». Літературознавчі студії. 2019. Т. 12. № 2. С. 45–63. URL: [https://litstud.com.ua/2019-12\(2\)-45](https://litstud.com.ua/2019-12(2)-45). (дата звернення: 05.12.2025 р.)
14. Кралль Г. Раніше за Господа Бога. Пер. з пол. О. Сливинський. Київ: Темпора, 2017. 568 с.
15. Курило І. В. «Самвидав як форма опору тоталітаризму». Журнал «Сучасна історія». 2017. Т. 12. № 3. С. 78–92.
16. Куліш М. «Історична пам'ять і маніпуляції в тоталітарних державах». Історичний вісник. 2020. Т. 4. № 23. С. 112–126.
17. Кузьменко І. П. Соціалістичний реалізм у літературі Східної Європи. Харків: Вид-во НТУ, 2017. 270 с.
18. Литвин С. «Маніпуляції з історією в тоталітарних системах: теорія та практика». Політологічний часопис. 2016. Т. 3. № 15. С. 34–50.
19. Лисенко І. «Конфлікт особистості і системи в польській літературі ХХ століття». Сучасні літературні дослідження. 2022. Т. 8. № 1. С. 99–115.
20. Мельник А. С. «Самоцензура у творчості письменників під тоталітарним режимом». Журнал «Літературознавчі студії». 2020. Т. 34. № 2. С. 45–59.
21. Мельник І. «Поезія як форма опору в тоталітарному суспільстві». Сучасна література і культура. 2021. Т. 12. № 2. С. 72–85.
22. Налковська З. Вузли життя. Київ: Межа, 1985. 386 с.
23. Новак А. Чеслав Мілош і поезія опору: символіка і смисл. Краків: Jagiellonian University Press, 2018. 254 с.
24. Новак А. М. Польський дисидентський рух і література: політика, культура, опір. Львів: Видавництво ЛНУ, 2022. 310 с.
25. Олійник Т. П. Література і права людини в тоталітарному суспільстві. Харків: Видавництво ХНУ, 2021. 295 с.

26. Павленко О. «Трагедія особистості у творах польських письменників доби тоталітаризму». Журнал гуманітарних наук. 2021. Т. 14. № 4. С. 150–165.
27. Павличко О. Література як засіб пропаганди: досвід радянського і пострадянського періоду. Київ: Наукова думка, 2003. 322 с.
28. Романюк В. «Контроль над особистістю в умовах тоталітаризму: соціально-психологічний аспект». Соціологія сьогодні. 2021. Т. 2. № 7. С. 88–97.
29. Стеценко М. І. Методи подолання цензури у дисидентській літературі. Київ: Інститут літератури НАН України, 2018. 256 с.
30. Хмельницький Д. «Історична політика і маніпуляції в тоталітарному суспільстві». Український історичний журнал. 2018. Т. 6. № 60. С. 75–92.
31. Шевчук О. «Роль еміграційної літератури у формуванні дискурсу про тоталітаризм». Український літературний часопис. 2021. Т. 15. № 3. С. 112–130. URL: [https://ukrlit.org.ua/2021-15\(3\)-112](https://ukrlit.org.ua/2021-15(3)-112). (дата звернення: 05.12.2025 р.)
32. Шевчук О. «Символіка та алегорія у польській літературі ХХ століття як форма протесту». Український літературний журнал. 2022. Т. 12. № 1. С. 34–50. URL: [https://ukrlit.org.ua/2022-12\(1\)-34](https://ukrlit.org.ua/2022-12(1)-34). (дата звернення: 05.12.2025 р.)
33. Aristotle. Poetics. Trans. R. Janko. Hackett Publishing Company, 1987. 150 p.
34. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. Harcourt, Brace and Company, 1951. 638 p.
35. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. Schocken Books, 1951. 640 p.
36. Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Cornell University Press, 1989. 218 p.
37. Belsey C. The Subject of Tragedy: Identity and Difference in Renaissance Drama. Methuen, 1985. 276 p.

38. Borowski T. *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*. Trans. B. Vedder. Penguin Books, 1976. 160 p.
39. Borowski T. *This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*. Trans. B. Vedder. Penguin Classics, 2000. 165 p.
40. Dahl R. A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, 1971. 312 p.
41. Ellul J. *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. Vintage Books, 1965. 420 p.
42. Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1956. 388 p.
43. Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Pantheon Books, 1977. 340 p.
44. Furet F. *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. University of Chicago Press, 1981. 310 p.
45. Gellately R. *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford University Press, 2013. 522 p.
46. Głowiński M. *Black Seasons*. Trans. M. Levine. Northwestern University Press, 2004. 280 p.
47. Głowacki J. *Antigone in New York*. Warsaw: W.A.B., 1992. 192 p.
48. Gombrowicz W. *Ferdydurke*. Trans. D. Borchartd. Yale University Press, 2000. 240 p.
49. Grossman V. *The Road: Stories, Journalism, and Essays*. New York Review Books, 2002. 350 p.
50. Herling-Grudziński G. *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor*. Penguin Books, 1995. 360 p.
51. Herling-Grudziński G. *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor*. New York Review Books, 2005. 362 p.
52. Hobsbawm E. J. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. Michael Joseph, 1995. 580 p.

53. Dołęga-Mostowicz T. *Kariera Nikodema Dyzmy*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2019. 352 s.
54. Kershaw I. *Hitler: 1936-1945: Nemesis*. W. W. Norton & Company, 2000. 784 p.
55. Kershaw I. *Hitler: A Biography*. W. W. Norton & Company, 2008. 952 p.
56. Kershaw I. *To Hell and Back: Europe 1914-1949*. Penguin Books, 2015. 1024 p.
57. Kershaw I. *To Hell and Back: Europe 1914-1949*. Penguin, 2015. 1024 p.
58. Kołakowski L. *Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth and Dissolution*. Oxford University Press, 1991. 650 p.
59. Konrad M. *The Legacy of Totalitarianism in Eastern Europe*. Routledge, 2003. 300 p.
60. Kunda Z. *Psychological Mechanisms in Totalitarian Control*. Cambridge University Press, 1993. 280 p.
61. Levi P. *Survival in Auschwitz*. Trans. S. Woolf. Touchstone, 1988. 180 p.
62. Levi P. *Survival in Auschwitz*. Simon & Schuster, 1996. 182 p.
63. Linz J. J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lynne Rienner Publishers, 2000. 356 p.
64. Mandel R. *Totalitarianism and the Arts*. University of Minnesota Press, 2010. 280 p.
65. McLellan D. *Marxism and Marx*. Macmillan, 1983. 342 p.
66. Milosz C. *The Captive Mind*. Vintage, 2001. 210 p.
67. Orwell G. *Nineteen Eighty-Four*. Secker & Warburg, 1949. 328 p.
68. Orwell G. 1984. Plume, 1996. 336 p.
69. Orwell G. 1984. Penguin Classics, 2021. 336 p.
70. Pipes R. *Russia under the Bolshevik Regime*. Vintage, 1994. 410 p.
71. Popper K. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton University Press, 1966. 400 p.
72. Ricoeur P. *Oneself as Another*. University of Chicago Press, 1992. 312 p.
73. Rollyson C. *The Literary Biography: A Reader*. Routledge, 2001. 320 p.

74. Rose R. *The Politics of Totalitarianism*. St. Martin's Press, 1990. 280 p.
75. Sartre J.-P. *Nausea*. Gallimard, 1948. 250 p.
76. Sontag S. *Regarding the Pain of Others*. Farrar, Straus and Giroux, 2003. 270 p.
77. Snyder T. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books, 2010. 592 p.
78. Snyder T. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Tim Duggan Books, 2018. 480 p.
79. Snyder T. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books, 2022. 528 p.
80. Taylor F. *The Origins of the Second World War*. Simon & Schuster, 1995. 640 p.